

השפעת תמורות מחשבתיות על נוסחי "אני מאמין"¹

אלי גורפינקל

1. אני מאמין (נוסח אשכנז)

א. מנהג אמירת העיקרים ומשמעותו

בסידורי תפילה של עדות רבות מודפסים "י"ג עיקרים", ויש שאף נוהגים לאמרם בפרקים שונים.² הדמיון המספרי והתוכני לי"ג היסודות³ של הרמב"ם בהקדמת פרק "חלק"⁴ מוביל למסקנה כי רשימה זו מבוססת על רשימת היסודות שמנה הרמב"ם,

1 תודתי לשורת מורים ומלומדים שסייעו בידי בליבון הסוגיה: הפרופ' ח' כשר ומ' קלנר, הד"ר א' מלמד וא' אייזנמן, וכן הרבנים – חוקרי נוסחי התפילות – משה בלוי, מאיר הירש, דוד יצחקי ואליהו לוין. תודה מיוחדת לידידי אביעד הולנדר שקרא, העיר והאיר.

2 ראה להלן.

3 הרמב"ם מזהיר ש"עקרי דתינו ויסודיה הם י"ג...". בתרגום המילה הבאה, וכן בתוך הרשימה (בערבית "קאדה"), נקטו בתרגומים (ראה הערה 4) שני אופנים: "יסודות" (בן יעקב; המיוחסים לאבן-תיבון; שילת; קאפח) או "עיקרים" (המיוחס לאלחריזי). גם בטקסטים שנתייחדו לנושא זה מצינו: "ספר העיקרים" לעומת "שער היסודות" (המבי"ט, בספר "בית אלהים"). גם אצל האחרון, בפנים הספר היסודות מכונים "עיקרים". מדברי אברבנאל (ראש אמנה, א), נראה שמדובר במושגים חופפים, אך יש שהבחינו בין המושגים (ר' חוטר בן שלמה בביאורו לעיקר הראשון [יסודות האמונה, עמ' 73]; ראש אמנה, פרק שישי; לוח ארש, עמ' תסו; זליכה, אמירת יגדל, עמ' נה; קטן, אני מאמין, עמ' 41 הע' 1). דעתו של ר' דוד בן יהודה מיסיר ליאון זוקקת עיון נפרד, שכן נראה שחזר בו: בחיבורו המוקדם עין הקורא, דף 8 ע"ב, הוא מבחין בין המונחים, ואילו במאוחר יותר אין הוא מבחין ביניהם (תהלה לדוד א, יז).

4 ההקדמה נכתבה, ככל פירוש המשנה, בערבית-יהודית. להקדמה זו שלושה ענפי תרגום מימי הביניים: שניים, שכל אחד מהם מיוחס בחלק מכתבי היד לר"ש אבן-תיבון ולר"י אלחריזי, ותרגום נוסף של ר' שלמה בן יוסף בן יעקב המכונה "בן-יעקב". נוסח זה יצא במהדורה מדעית ע"י הולצר (ברלין, תרס"א), ושם נדפס בשינויים קלים ביותר ע"י מרדכי רבינוביץ במהדורת "רמב"ם לעם". נוסח משובש מתרגום זה נדפס בתוך מהדורת וילנא לתלמוד הבבלי. בדורנו תרגמו את ההקדמה הרבנים קאפח ושילת. היסודות תורגמו גם ע"י ר' צדוק יצהרי. לסיכום תמציתי של המחקר על הטקסט, שנכתב במקורו בערבית, ועל תרגומיו, ראה: גושן-גוטשטיין, י"ג העיקרים; קופפר, תרגום עתיק; שילת, עמ' קכז–קכח; קלנר, תורת העיקרים, עמ' 168–

בדומה לפיוטים רבים שנתחברו בהשראתה.⁵ מתברר שקיימים נוסחים פרוזאיים אחדים כאלה, ובסידורים מצויים שני נוסחים עיקריים: נוסח עדות אשכנז ונוסח עדות המזרח. מחבריהם של נוסחים אלה אינם ידועים לנו.⁶ הדיון להלן מתרכז בנוסח המקובל כיום בסידורי אשכנז (להלן: "נוסח הסידור"), ובו כל "עיקר" פותח בהצהרה "אני מאמין באמונה שלימה";⁷ בסוף המאמר אייחד נספח לנוסח עדות המזרח. מנהג אמירת העיקרים מושרש כבר מאות שנים, ואף הסתעף למנהגי אמירה שונים. הכיוונים הרווחים הם אמירת "אני מאמין" שבסידורים לפני תפילת שחרית⁸ או אחריה.⁹

- 169; ושוב (בקצרה): ראש אמנה, קלנר, עמ' 29 הע' 2. סימני התרגומים שיינקטו להלן מבוססים על המסקנות והזיהויים המצויים במחקרים אלו.
- להלן סימני התרגומים שיינקטו להלן, והקיצורים הביבליוגרפיים של המקורות שבהם הם נדפסים: בן יעקב = ר' שלמה בן יוסף בן יעקב, במהדורת הולצר; הקדמות, רבינוביץ = הנ"ל במהדורת הרב רבינוביץ; בי"ו = הנ"ל במהדורת ש"ס וילנא; המיוחס לאבן-תיבון א' = בתוך: קופפר, תרגום עתיק, עמ' 68–80; המיוחס לאבן-תיבון ב' = מובא בתוך: ראש אמנה, פרק א; המיוחס לאלחריזי = אצל: גושן-גוטשטיין, י"ג העיקרים; קאפח = בתוך: פירוש המשנה, קאפח; שילת = בתוך: הקדמות, שילת; יצהרי = בתוך: יסודות האמונה.
- 5 ראה: מרכס, פיוטים. ספר המכנס פיוטים אלה, בעריכתם של פרופ' חנה כשר וד"ר אורי מלמד, עתיד לראות אור בקרוב.
- 6 קוסמן, י"ג העיקרים, עמ' 338; יצחקי, נוסח, עמ' קז. גם כאן (בדומה לדיון על אודות מחבר הפיוט "יגדל"), יש מי שתלו – בטעות – את נוסח עדות אשכנז ברמב"ם עצמו (ברוך שאמר, עמ' רב; אור הפלאות, עמ' פב; עמיאל, עזר, עמ' 427).
- 7 דוידסון, אוצר, אות א 6737.
- 8 משמרת שלום, סימן ח, עמ' לג (מובא גם אצל: זליכה, אמירת יגדל, עמ' נג), וכן בס' אור הישר, משעה שאומץ ע"י בית קוידינוב (ס' אור הישר תרפ"ח, לפני עטיפת טלית ותפילין), ובעקבותיו בסידורים שהשתלשלו ממנו: סלונים (ס' מגן אברהם), סלונים (אור הישר תשמ"ד, עמ' 16–17) וקארלין (ס' בית אהרן וישראל; ס' צלותא דאהרן) (כאן המקום להעיר שבדפ"ר של ס' אור הישר [תס"ט] אין שום נוסח של עיקרים – לא "אני מאמין" ולא "יגדל"); כך נהג גם בעל ה"דברי חיים" מצאנז (אוצר חיים, עמ' לט–מ, נא).
- 8 אמירת העיקרים בתחילת התפילה (ב"אני מאמין" או ב"יגדל") יכולה להידרש בכמה פנים: א. מיד בתחילת היום (ראה המקורות שבהערה 18); ב. עפ"י המימרה החזו"לית שאדם צריך לקבל על עצמו עול מלכות שמים ורק אחר כך להתפלל (בבלי ברכות יד ע"ב). ג. ידיעת העיקרים חשובה לרלוונטיות של התפילה; קיים צורך בשלמות האמונה כתנאי לרלוונטיות של התפילה בעיני המתפלל. בסידור הקדום "כתר יוסף": על האדם לקבל על עצמו את עיקרי האמונה, הכוללים את האמונה בבורא ובקבלתו את התפילות "להסיר טעות אפיקורסים האומרים שאין תועלת בתפילת בני אדם" (ס' כתר יוסף, ח"א, דף ח ע"א; על המחבר ועל שבתאותו המשווערת ראה: ליימן, ספרים חשודים, עמ' תתפז–תתפח). מעין זה: "כי אם לא יאמין חלילה אשר הקב"ה יחיד, מה יועילו תפילותיו אחרי אשר הוא חלילה אין יכול לעשות בחפצו כל..." (זמירות דוד, עמ' 5), וכן כותב גם הרב יחזקאל סרנא, ומוסיף שכל "הפזמונים" בתחילת התפילה ("אדון עולם"; "יגדל") הם חלק ממגמה זו (דליות יחזקאל, ח"ד עמ' יב).
- 9 כך עולה ממיקום הדפסתו בסידורים הקדומים (ראה הערה 50), ובחלק מהם מוזכר מנהג אמירתו שם במפורש. ע"ע: שלומוביץ, אני מאמין, עמ' קלג–קלד, וכ"כ הרב יהודה רבינוביץ (ראה הערה 222).

יש שנהגו לאמרם רק בימות החול, ויש שנהגו אף בשבת.¹⁰ אצל החסידים, יש שנהגו לאמרם בציבור בשמחת תורה¹¹ ויש שהקפידו לאמרם כמה פעמים בתפילה¹² או במשך היום.¹³ בנוסף, רבים נוהגים לומר בזמנים שונים¹⁴ את הפיוט "יגדל" הכולל את עיקרי

לכאורה, האמירה אחרי התפילה מלמדת על מעמד שולי, כנספח בלבד לתפילה. כך משמע גם מדברי ר' יחיאל מיכל עפשטיין: "מי שיש לו פנאי צריך לומר בכל יום שלש עשרה עיקרים אלו/הללו" (ס' דרך ישרה; קיצור של"ה; ע"ע דברי תבורי, בהערה 31); להוציא ממחשבה זו, יש שהדגישו במיוחד את חובת אמירתם: "לומר י"ג העיקרים בכל יום ולהבין מה שתאמר" (אגרת האדמו"ר א"מ מגור, בתוך: ס' שפת אמת, עמ' תלג). בשל חשיבותם, תורגמו העיקרים לגרמנית ולאידית פעמים רבות (למשל: ס' דרך ישרה). על ר' מרדכי מלעכוויץ' מובא שהיה אומר את העיקרים עם תרגומם האידי (כתבי ר"י שו"ב, ח"ב, חלק ראשון קצו, עמ' עג). אופן הדגשה אחר היה ההמלצה לאמרם כשהתפילין עודן על המתפלל (זכור לאברהם, ח"א עמ' קכד), וע"ע במש"כ בהערה 27. מצינו אף סיבה חיובית לאמירתם דווקא אחרי התפילה: "שכל הקהל נמצאים לעת כזאת... כי אין דומה עדותו יחידי בינו לבין עצמו לעדותו כרבים, גם ברוב עם הדרת מלך" (תכלאל, דף קי ע"א-ע"ב).

10 לחילוקי מנהגים, ראה: ס' דרך החיים; אור הפלאות, עמ' פב; באר חיים מרדכי, עמ' עה.
11 מנהג חסידויות קארלין (ס' בית אהרן וישראל תשס"ג, מנהגים, שמיני עצרת בחו"ל; אוצר מנהגי חב"ד, אלול-תשרי, עמ' שצ) ולעלוב (כידרמן, הספד, עמ' ז). בידינו עדויות שכך נהגו כמה אדמו"רים בדורות הקודמים: ר' מרדכי מלעכוויץ' (כתבי ר"י שו"ב מברסק, ח"ב, חלק שני תקלד, עמ' קפו), וכן האדמו"ר מנובומינסק (מגדולי התורה והחסידות, כ, עמ' קמח).
12 בס' חלקת יהושע (ביאלא) מובא נוסח י"ג העיקרים חמש (!) פעמים סביב התפילה: א. טוב להרהר בהם לפני התפילה (עמ' טז); ב. טוב להרהר בהם לפני ואחרי תפילת י"ח (עמ' קפו); ג. כנוסח לאמירה בסוף התפילה (עמ' רצ-רצט); ד. אחרי תפילת מנחה (עמ' שצח-שצט); ה. בסדר הלילה, לפני קריאת שמע שעל המיטה (עמ' תצז-תצח). ההדרכה להרהר בעיקרים קודם תפילת י"ח נזכרת גם בס' הכנה דרבה, סימן א עמ' יח-יט, הממליץ על ההרהור גם מיד בסיום תפילת י"ח, וכן "קודם כל מצוה ומצוה שתזרמן לידכם". מצינו גם הדרכות הממליצות על אמירה/הרהור בעיקר ספציפי, לפי הצרכים המתעוררים, כגון העיקר הי"ב בחב"ד המשיחית (אוצר מנהגי חב"ד, אלול-תשרי, עמ' שצ); או הרחקת ההגשמה בעדות חסידיות, ראה למשל דברי האדמו"ר מאלכסנדר המדריך "לזכור תמיד עיקר ג' [=שלילת הגשמות] מי"ג" (עצות, עמ' 345; וכן בהנהגות צדיקים, ח"ד, עמ' תקס), וכעין זה אצל ר' פנחס מקאריץ (אמרי פנחס, תורה סו [ח"א עמ' רסה-רסו], אמת ואמונה מט [שם, עמ' שנז]). נראה שהם חששו שמא ציורי הקבלה והערצת הצדיקים יגררו את צאן מרעיתם להגשמה (עצתו הבאה של האדמו"ר מאלכסנדר: "לצייר צורת רבו"). בניגוד לכל מגמה זו, מצינו בס' דרך ישרה: "מי שיש לו פנאי צריך לומר בכל יום שלש עשר עיקרים אלו, אבל מי שאומר בכל יום 'יגדל' אחר התפילה, אצל י"ג עיקרים הללו, כי 'יגדל' נתיסד גם כן על שלש עשרה עיקרים אלו".

13 וייס, נשאת ונתת באמונה, בהקדמה; שם, במבוא; ס' עת רצון, עמ' 352-353; נתיבות שלום, ח"א, מאמר א ס"ק ט (עמ' מז-מח).

14 ברוב הסידורים נדפס הפיוט בתחילת תפילת שחרית. בס' דרך ישרה מצוין במפורש מנהג אמירתו לאחר תפילת שחרית, ואולי ניתן להבין כן מהדיון על אמירתם בשער הכוונות, ענין עלינו לשבח ונוסח התפילה, ח"א עמ' שכח. בס' עבודת ישראל (בער) מובא שנוהגים לומר שיר זה אחרי תפילת שחרית וערבית (עמ' 154). מנהג אמירתם בשבת (ולא בחול) מובא בשם ר' פנחס מקאריץ (אמרי פנחס, שער סדר היום סה, [ח"א עמ' רכה]; משמרת שלום, ח). במשך

האמונה. נוסח אחר מופיע כחלק מ"וידוי שכיב מרע" המיועד לאמירה בפי גוסס,¹⁵ ויש שהמליצו על אמירת הנוסח הרגיל בשעה זו.¹⁶ מצויות גם כמה תפילות שבהן בקשה לזכות להאמין ב"ג העיקרים.¹⁷ אנשי מעשה אף המליצו על אמירת י"ג העיקרים מיד כשניעור משנתו¹⁸ או קודם שהולך לישון,¹⁹ ועל ההרהור בהם בכל עת.²⁰ עוד מצינו

הדורות התפתחו מנהגי אמירה בזמנים שונים: ערבית של שבת; ערבית של יום הכיפורים; בסיום תפילת מוסף; בשחרית של חול (אלבוגן, התפילה בישראל, עמ' 68–69; שלומוביץ, יגדל, עמ' קיד–קטו; זליכה, אמירת יגדל). כיום נהוגה אמירתם בחלק מן העדות גם בסיום ערבית של יום-טוב. ע"ע: חלמיש, הנהגות, עמ' 219, 225, 276–277, 303, 363–364, 379; דודי לצבי, אגרת י"ח, עמ' יז. על אמירת "יגדל" באירועים נוספים – ברית מילה, פדיון הבן וקבורת המת, ראה זליכה, אמירת יגדל, עמ' נה. על אמירתו בז' באדר, ראה: ס' הגאונים והמקובלים, ח"א, עמ' קנ.

15 בכמה נוסחים: בסוף "וידוי שכיב מרע לרמב"ן" שבכת"י פרמא 1753 (שבו מופיע גם נוסח אחר, ואותו אני מפרסם כאן), דף 328 ע"א; כמו כן נוסחי "מסירת מודעה" כנגד פיתויו של השטן בעת הפטירה לכפור בעיקרים: קיצור של"ה, סדר הוידוי, עמ' רס (עפ"י: של"ה, מסכת פסחים, נר מצוה עב [ח"ב עמ' קסה]); מודעה מה"יורה חטאים"; צוואת ר' אהרן מקארלין (מצוטטת בסוף נגיד ומצוה, ושוב בהכנה דרבה, סימנים א [עמ' יט–כא], כט [עמ' עג–עד]). בכמה נוסחים עתיקים נזכרים רק חלק מן העיקרים: במציאות האל, בהשגחה, בתורה ובנבואת משה (צרי לנפש, דף ו ע"ב; דקדוקה של נפש, דף יט). על כל פנים, קישור עיקרי האמונה לפטירה קיים גם במנהגים שהזכרתי (בהערה 14) לומר "יגדל" בזמן הקבורה או בז' באדר (יום ה"חברה קדישא"). מסתבר שגם הניסיון הדרשני לקשר את ראשי התיבות "תנצב"ה" ל"י"ג העיקרים (מנהגי ישרון, עמ' 288) קשור לכך.

16 ס' דרך חיים; מעבר יבק, שפתי צדק, סוף פרק יט (עמ' קנט). בידי עדות לקיומו של מנהג זה בדורנו: התגלגלה לידי צוואתו של הרב אלעזר בריזל, מחשובי חסידי קארלין, שנפטר לאחרונה (תשס"ז). בצוואה, שנכתבה כבר בשנת תשנ"ה, מצווה הרב בסעיף הראשון (!): "אם אזכה שיעמדו על מטתי בזמן גוסס יציאת הנפש, שיאמרו יחד אתי 'אני מאמין'". בעיתון "בקהילה" גליון 509 (כ"א בסיוון תשס"ז), במוסף "בקהילה פלוס", עמ' 7, מתואר באריכות שצאצאיו, שלא ידעו על קיומו של המסמך, נהגו כך מסברת לבם.

17 כגון: תפילת רב טביומי (ראה: של"ה, שער האותיות, א); או: התחינה למוצאי-שבת המתחילה "גאט פון אברהם" (= "אלוהי אברהם") ומיוחסת לר' לוי יצחק מברדיטשוב (כמובן, היא קדומה יותר; ראה: טסלר, קדמות תפלה); עוד בעניין תפילה זו, ראה בסוף הערה 35.

18 בשם ר' פנחס מקוריץ (אמרי פנחס, סדר היום ג [ח"א עמ' רט]); בשם ר' צבי אלימלך מדינוב (שומר אמונים, מאמר האמונה פרק ד [ח"א עמ' סז]).

19 שומר אמונים, מאמר מבקש אמונה, סוף פרק ג (ח"א עמ' רלב); ס' חלקת יהושע (ראה הערה 12). ניתן לראות כשורש המנהג את הדברים המובאים בס' הקדום כתר יוסף (ראה הערה 8), ב"סדר הלילה": "יאמר יגדל ואדון עולם קודם שישן כי בזה מקבל עליו שלוש עשרה עיקרים ויועיל זה שלא יחליף נשמתו בלילה... ולכן צריך לקבל עליו י"ג עיקרים קודם שטעם טעמא דמותא בלילה" (ס' כתר יוסף, ח"א, דף נח ע"א, דיני מנחה).

20 ס' כת"י פראג, בהקדמה לנוסח העיקרים (דף 144 ע"ב); הכנה דרבה, סימן א עמ' יז–יט; דרך הטובה והישרה, דף ב ע"א בשם מהר"א מקאזניץ. כמובן, מעלת האמירה בפה חשובה יותר; ראה: ס' עוד יוסף חי (תשנ"ג), עמ' 188; נתיבות שלום, ח"א, מאמר א ס"ק ט (עמ' מז).

שהעיקרים מוזכרים בין הפסוקים והאמירות שבהם מרגילים את הילדים.²¹ במקורות רבים אף מיוחסות סגולות שונות לאמירתם.²² מנהיגה של עדה חסידית אחת אף קבע כי באמירת נוסח העיקרים יש משום קיום מצוות העשה של האמונה בא-ל.²³ קיומה של רשימת דוגמות "מוסכמת" בת י"ג עיקרים השפיעה אף על עיצובן של רשימות מקבילות בתוך העולם הרבני²⁴ ומחוצה לו.²⁵

נוסח "אני מאמין" צורף לסידור התפילה בדפוסים החל מן המחצית הראשונה של המאה הט"ז, והוא מצוי גם בכת"י אחדים מאותה תקופה.²⁶ הכנסת הרשימה ודומותיה

21 שלומוביץ, אני מאמין, עמ' קלד. גם המנהג שהזכרנו לומר את העיקרים בשמחת תורה נועד בעיקר לחינוך הנערים (ראה במקורות בהערה 11).

22 שמועה ברוח זו מופיעה בסוף הנוסח שבס' כת"י פראג (דף 145 ע"ב), ומיוחסת לר' יהודה החסיד. הבטחה דומה נמצאת גם בסוף הנוסח שבס' כת"י ורשה. ככל שמצאנו, ציון מעלות האמירה נעלם כמה מאות שנים, והופיע שוב בסידורים החל מן המאה הי"ז: ס' דרך הישר (מובא גם אצל: שלומוביץ, אני מאמין, עמ' קלג-קלד); ס' בית יעקב; ס' עבודת ישראל (גאנצפריד), ח"א דף צט ע"ב; בשם ר' פנחס מקאריץ (אמרי פנחס, שער תורת האדם קמו [ח"א עמ' תמו]); ס' דרך חיים; ס' ישועות ישראל, עמ' רג; הכנה דרבה, סימן א עמ' יט. ייתכן שזה גם פשרה של התחינה המובאת בסוף נוסח עדות המזרח: "יהי רצון מלפניך... שתכוף יצרנו לעבודתך...".

23 נתיבות שלום, ח"א מאמר א ס"ק ג (עמ' מב-מד). הוא מתמודד עם הטענות נגד הרמב"ם שמנה את האמונה כמצווה, ומסביר שהמצווה אינה הידיעה או ההכרה בקיום האל אלא אמירת נוסח העיקרים. טענה זו הושמעה ע"י ר' חסדאי קרשקש (אור ה', הצעה, עמ' ט), ורבים ניסו לתרצה. ראה למשל: ראש אמנה ד (ראש אמנה, קלנר, עמ' 60, ובדיון שם עמ' 18-20); עין הקורא, דף 74 ע"א, ועוד הרבה. המחקר בנושא זה רב מאוד, ונציין רק נקודות מספר שיש לבחון: א. ברשימה בפרק חלק, חמשת העיקרים הראשונים הובאו כדוגמות ללא הציווי "להאמין" או "לידע" המופיע החל מן העיקר השישי; ב. הגדרת המונח "אמונה" כפי שנתבאר במו"נ א נ; ג. המונחים הערביים שהרמב"ם משתמש בהם לעומת תרגומיהם; ד. הסיבה שבגינה קבע הרמב"ם את עיקריו. ראה למשל: רוזנברג, מושג האמונה; קלנר, אמונה דתית; ישפה, רמב"ם, עמ' 57-60, ועוד הרבה. ע"ע ליד הציון להערה 110.

24 ראה למשל "י"ג עיקרים" על דרך לימוד התורה, שהובאו בשו"ת רכבות אפרים (ח"ה, עמ' לב-לג).

25 בכתות יהודיות פורשות, כגון נוסחים קראיים (ראה: האלף לך; קשאני, הקראים; לסקר, השפעה), וכן נוסחים שבתאיים והחשודים ככאלה: 1. בסדר תפילות של כת ה"דונמה" מאיזמיר (מאמיני ש"צ שהתאסלמו; ראה: שלום, מחקרים ומקורות, עמ' 384-386). נוסח זה כולל שמונה יסודות השונים מאלו שלנו, לדוגמה: "הריני מאמין... ששבתי צבי מלך המשיח הוא אמתי; הריני מאמין... שזאת התורה לא תהא מוחלפת ולא תהיה תורה אחרת, רק המצוות בטלות", ועוד. 2. הנוסח המופיע לראשונה בס' קול יעקב, ומשם הועתק לס' דינהקנפורט תקמ"ד (דפים יא ע"ב - יב ע"א), וכן בקיצור של"ה. אמנם, העיקרים המובאים בו דומים בתכנם לעיקרים שבנוסח הסידור, אך ג' שלום מציין בכריכת עותק קיצור של"ה שלו שזו תפילת נתן הנביא. תשבי (אמונה ומינות, עמ' 36-37, 44, 206) מציין את מקורו בחיבורו של נתן העזתי "תיקוני תשובה" (כת"י שזח"ה דפים 40 ע"ב - 41 ע"א), ובס' דרך חיים שבו הועתק הנוסח מצוין בפירוש: "מסודר על-פי נתן הנביא ז"ל" (ס' דרך חיים, דף לה ע"א).

26 ראה להלן בפרק "נוסח הסידור". על הנסמן שם יש להוסיף רשימה הכוללת נוסח מקוצר אחר:

לסידור²⁷ והפירושים הרבים שנתחברו החל ממאה זו לי"ג העיקרים²⁸ מעידים לכאורה על אימוץ מגמתו הדוגמטית של הרמב"ם, על תכניה השנויים במחלוקת. אמנם, השתרשות מנהגים אלו לא הייתה קלה: בידוע שרבים חלקו על מפעל העיקרים כולו,²⁹ ורבים אחרים התנגדו לעיקר או לעיקרים ספציפיים.³⁰ ואכן, היו שהתנגדו להנהגת אמירת העיקרים.³¹ לפיכך, לצד המגמה הרווחת של אימוץ הרשימה שבסידור, הייתה גם

מ' מנהג רומניא.

27 גם אם לא כחלק אינטגרלי מן התפילה. יש שראו בהכנסת הנוסח לסידור מעין "תקנת קדמונים" המחייבת את אמירתו (באר חיים מרדכי, עמ' טז; מכתבי חפץ חיים, אגרת יח [מאמר דעת תורה], עמ' מט; זליכה, אמירת יגדל, עמ' נו). עוד על משמעות הכנסתו לסידור, ראה: כהן, ספר יסוד.

28 ראה: קלנר, תורת העיקרים, עמ' 68–69, 166–167; ראש אמנה, קלנר, עמ' 28–29; אייזנמן, פירוש, עמ' 164, שעמדו על הגורמים ההיסטוריים לתופעה זו. בהמשך לטענתו של קלנר (שם, עמ' 167) על הפסקת הדיון הפילוסופי בעיקרים, אנו מראים כי החלה מגמה הרמנויטית של פרשנות עיקרי הרמב"ם על רקע טענות משיגיו.

29 אגרת חמודות, עמ' 143–146; ראש אמנה, פרק כד; מגדל עוז, אוצר הטוב מוסד ה, עמ' כ (דבריו הועתקו גם בקנאת ה' צבאות [המיוחס לר' נתן מנעמירוב], עמ' מח–מט); שו"ת חתם סופר, יורה דעה, סימן שנו (וע"ע: אוצרות הסופר י עמ' קג); שו"ת רדב"ז א שמד; שו"ת דברי יוסף נז; אגרות צפון, אגרות י (עמ' עה), יז (עמ' קב), טו (עמ' צא). ראה ע"כ עוד בסידור חלקת יהושע, עמ' רצא–רצט. על קבוצת "שוללים" נוספת, הסוברת שהיהדות היא דת המעשה ואין לה כלל אמונות, ראה במאמרי: גורפינקל, דוגמטיות. יש לציין שיש הטוענים שהרמב"ם חזר בו, שהרי לא חזר על העיקרים ב"משנה תורה" או ב"מורה נבוכים" (אהלי יעקב, ח"א [לראש השנה], עמ' 118; גורן, תורת השבת והמועד, עמ' 570). אמנם רוב העיקרים מופיעים, במבנה ובסגנון אחר, גם ב"משנה תורה" (ראה ע"כ: במאמרי הנ"ל; וכן אצל: גורן, שם, 562–570; לוח ארש, עמ' תסו, ובמקורות שבהערה 71), ונמצאו אף מי שטענו שמבנהו של ספר המדע מבוסס על י"ג העיקרים (רבינוביץ, יד פשוטה, מדע, עמ' ג–ד, ז–ט; הילביץ, ללשונות הרמב"ם, עמ' א–ג. האחרון סבור גם שהעיקרים מופיעים ב"משנה תורה" בסגנון הלכתי מחייב יותר [שם, עמ' סח–ע]); במשקלם של י"ג העיקרים בשיטת הרמב"ם הפליג גם הרב עמיאל: "הרמב"ם בכל ספריו, מטרה אחת הייתה לנגד עיניו: לקבוע את עיקרי האמונה של היהדות, ואני מאמין' שלו הוא התמצית... מכל אוצרות הרוח שלו" (עמיאל, עזר, עמ' 412).

30 משום מחלוקת על תפקידם, או אף על נכונותם; ראה למשל: ספר העיקרים; אור השם; מגן אבות; ויטירבו, אמונת חכמים, מאמר שלישי. ע"ע: שפירו, גבולות, עמ' 1–3, המנסה כיום לטעון כי עיקרי הרמב"ם אינם מחייבים. להלן נראה כי המסורת היהודית עיצבה דרך אחרת: במקום דחיית העיקרים, היא עיצבה אותם בדרכה שלה.

31 בזמנו עורר נוהג האמירה דיון, וכמה ראשונים התנגדו לאמירתם: מהרי"ל (מהרי"ל, ליקוטים נט); מהרש"ל (הנהגת מהרש"ל, עמ' כא); לבוש (לבוש התכלת, אורח חיים קלג; רבינוביץ, מהרש"ל, עמ' 263). ע"ע: ס' ר"ש סופר, בביאוריו על "יגדל" (ח"ב עמ' 2); שו"ת רמ"א קכו. במקורות אלה, הסיבות להתנגדות הן התנגדות למפעל העיקרים מתוך ראיית התורה כשלמות אחת, או חשש מההשלכות הפרקטיות העשויות להיות למנהג האמירה: המתפלל עלול לחשוב כי האמירה מחליפה את המעשה הדתי. הד להתנגדות האשכנזית מוצא תבורי במיקומו של הפיוט "יגדל" מעבר לשער הסידור. לדעתו, מיקום זה מורה כי בעיני המסדר, המודע לפולמוס, אין הוא חלק מן התפילה (ס' הנאו, מבוא, עמ' 24–25; וע"ע הערה 9). יחס המקובלים לאמירת

הסתייגות שהדיה נשתמרו עד ימינו בקהילות בודדות. להסתייגות זו דרכי ביטוי אחדות: א. השמטת הרשימה מן הסידור, שמשמעותה ביטול מנהג אמירת העיקרים;³² ב. הדפסתה לצד דברי הרמב"ם בפירוש המשנה;³³ ג. הכנסת שינויים בנוסח,³⁴ פעמים עד כדי הוספת עיקרים חדשים.³⁵

י"ג העיקרים זוקק דיון מיוחד; בתמציתיות נאמר כי בתחילה היה יחסם לאמירת העיקרים מסויג, וידוע שהאר"י לא אמרם (פרי עץ חיים, שער א [דף ג ע"ב]; שער הכוונות, ענין עלינו לשבח ונוסח התפילה, עמ' שכח; ראה ע"כ: זליכה, אמירת יגדל; שלומוביץ, יגדל, עמ' קטז–קיז; נשאת ונתת באמונה, במבוא; חמדת ימים, ליל שבת, עמ' 205; ויעש אברהם, עמ' נח; דודי לצבי, אגרת י"ח, עמ' טו–יז; ס' הגאונים והמקובלים, ח"א עמ' קמט; מונדשיין, סידור רבינו, עמ' צז–צט, ולאחרונה: הלל, לאמתה של הלכה, עמ' ו. בדורות האחרונים נקטו כמה מקובלים בידם פרשנות הרמנויטית המאמצת את העיקרים ומפרשת אותם על פי דרכם, ראה הערה 39).

32 ס' אזור אליהו (נוסח הגר"א); ס' באר משה (קוֹז'ניץ); הנוסח אינו מופיע גם בסידור בעל התניא, והאדמו"ר האחרון (רמ"מ) הסיק מכך שאין לאמרו (את ההשמטה רמ"מ מסביר בכך שהעיקרים אינם שייכים לתפילה, ובכך שלא נודע מי ייסדם [אגרות קודש, יב, עמ' יח–יט; שערי הלכה ומנהג, א, עמ' קפ–קפא; ראה עוד: מינסקי, אמירת העיקרים]. יש המנמקים את שיטתו גם בגין השינויים שבין רשימת הסידור לרשימת הרמב"ם [אבערלאנדער, הנוסח, עמ' רלב–רלן]). ע"ע מש"כ תבורי (מובא בהערה 31) לגבי ס' הנאו.

33 ס' ווילנא, עמ' 150–158.

34 ראה לדוגמה הנוסח המובא בספר נחלת יעקב, הכולל נוסח מתוקן ופירוש על העיקרים.

35 כבר במאה הי"ד הוסיף ר' דוד בן ביליא י"ג עיקרים לרשימת הרמב"ם (יסודות המשכיל; ראה: קלנר, תורת העיקרים, עמ' 65–66). הוספות מצינו גם במסורת החסידית: "שמעתי... שהבעש"ט הקדוש הוסיף שני עיקרי אמונה על הי"ג של הרמב"ם: ראשית לדעת, שבכל דור ודור יש צדיקים שהם בבחינת האבות והשבטים. שנית, שכל מאורעות העולם הם בשביל ישראל" (יפה שיחתן, ח"א עמ' פז). וריאציה דומה מצויה בסידור חסידות ביאלה: "אני מאמין... שישראל הם עם סגולתו, נחלתו, וגורלו של הבורא יתברך שמו; אני מאמין... שבכל דור ודור יש צדיקים כאברהם, יצחק, ויעקב" (ס' חלקת יהושע, עמ' שב). האדמו"ר הקודם מסלונים הזכיר אף הוא את האמונה בסגולת ישראל כעיקר אמונה, ומדגיש – בשם "הרה"ק מאברייטש" – שכלולה בה האמונה שהלכה כר' מאיר שאף החוטאים נקראים "בנים": "דמי שאינו מאמין כי הקב"ה שוכן אתם בתוך טומאתם – גם הוא למין יחשב" (נתיבות שלום, ח"א מאמר א). בנוסף לתכנים הנ"ל, נוספו בס' חלקת יהושע תכנים בתוך נוסח עיקרים "ישנים": הדגשת האמונה ברשב"י, באר"י ובבעש"ט בתוך העיקרים השביעי והתשיעי (ס' חלקת יהושע, עמ' רצ–רצט). תכנים אלו נוספו גם בס' בית אהרן וישראל (תשס"ג, מנהגים, שמיני עצרת בחו"ל). אחרי כל זה, ראה דבריו של מנדל לפין היוצא נגד תנועת החסידות: "ע"כ נתעורר הרב ז"ל... להקיף תחום האמונה האמתית ב"ג עקרים... ויש מי שהשיגו עליו לאמור שאין כאן אלא ג' או ו' עיקרים לאמונה... ועכ"פ אין לנו שום אחד מהגדולים שמלאו לבו להוסיף עליהם, עד הדורות האחרונים שמוסיפים והולכין עליהם יום יום..." (אלון מורה, עמ' 5–6). תוספות שנוספו מפני הרצון "לאפוקי" מדעות משובשות שהזמן גרמן מצאתי אצל אחד ממובהקי חכמי המוסר בדור האחרון, הרב יחזקאל סרנא: "אני מאמין... שקדושת עם ישראל הוא רקמה שנקדש בשעת מתן תורה ויצאת מצרים... ואין לצרף לזה שום צירופים כמו לאומיות וכדומה; אני מאמין... שמצות ישוב ארץ ישראל היא מצוה חביבה עד מאד, ומצוה דרבנן נדחית

כאמור הלכו העיקרים והשתרשו, וככל שנפוצו מנהגי האמירה אנו עדים לתופעה הרמנויטית מרתקת: מתברר שגם הוגים שאינם יכולים להסכים עם תכניהם של י"ג העיקרים המופיעים בהקדמת פרק חלק אימצו³⁶ את הנוסח שבסידור ככתבו,³⁷ או הציעו לו פירושים העולים בקנה אחד עם ההשקפות התאולוגיות הרווחות,³⁸ מהם אף פירושים על דרך הקבלה והחסידות.³⁹ אני סבור כי תופעה זו התאפשרה בעיקר בשל השינויים בין רשימת הרמב"ם לרשימת הסידור. בהמשך מאמר זה אנסה לעמוד על משמעות השינויים, ואתחקה אחרי מקורם הטקסטואלי.⁴⁰

ב. מקור נוסח הסידור

כאמור, זהות מחבר הנוסח בסידור נעלמה מאתנו. ר"ח הירשנזון,⁴¹ ולאחרונה א' קוסמן,⁴² שיערו כי נוסח זה מבוסס על שילוב בין דברי הרמב"ם בפירוש המשנה ובין הפיוט "יגדל" (שחכמים מספר ציינו שהוא דווקא תואם – דרך כלל – את רשימת

מפניה... אבל לא נרחית מפניה שום מצוה דאוריתא; אני מאמין... שמצוות התורה בין מצוות דאורייתא בין מד"ס ואפילו מנהג – אין לשנות בהן אפילו שינוי קל... (דליות יחזקאל, עמ' קיג).

גם רשימות עיקרים שונות לגמרי; ראה: קבלת עול מלכות שמים, עמ' יא–יב (בעדותו מקובל גם הנוסח הרגיל, ראה: דרך אמונה [תולדות], עמ' א–ד); ווירמש מפנה לסידורו תפלה למשה אשר בו הוסיף עוד י"ג עיקרים (לא הצלחתי למצאו). ראה עוד התחינה למוצאי שבת (ראה הערה 17), שאחרי התפילה שנזכה להאמין בשלושה עשר העיקרים מודגשים שוב ארבעה מהם, אולי מתוך מחשבה שאינם מפורשים מספיק ברשימת הסידור.

36 והחשיבוהו מאוד; בולטים למשל דבריו של ר' אברהם "המלאך", בנו של המגיד ממעזריטש: "שלא יהרסו חס ושלום י"ג עיקרים ממערכות ישראל האמת" (חסד לאברהם, הקדמה, עמ' יא).

37 מפליא לגלות את י"ג העיקרים בסידורים היוצאים בתקופתנו מחוגי ברסלב (כגון: ס' עת רצון; ס' עבודת הלב), למרות התנגדותם החריפה למפעלו ההגותי של הרמב"ם בכלל, ולמניין העיקרים בפרט (ראה הערה 29).

38 ראה למשל: באמונתו יחיה, עמ' 32–45; האמונה וי"ג עיקריה; נשאת ונתת באמונה; יסודי התורה; נפש שמשון, שערי האמונה; מעיינות האמונה.

39 של"ה, שער האותיות, אות א; דרך אמונה (קאמרנא), עמ' צג–קנה (תמציתו בסידור היכל הברכה, עמ' רצא–שח); אמונה שלימה; ס' חלקת יהושע, עמ' רצ–רצט. ע"ע: שלומוביץ, אני מאמין, עמ' קלב; דעת קדושים, דפים נא ע"ב – נב ע"א; נחלת יעקב; באר חיים מרדכי; גם הליקוט מתורת האדמו"ר האחרון של חב"ד – "שערי אמונה" – סודר לפי סדר העיקרים (למרות התנגדותו לאמירתו היום-יומית, ראה הערה 32). ראה עוד שער המהדורה הראשונה של דעת תבונות לרמח"ל (ורשה 1891): "עומק הבנת אמתית הי"ג עקרים".

40 על חשיבות בחינה זו העיר קוסמן בתחילת סקירתו המקיפה על השינויים: "לצורך השלמת השוואה זו נדרשת גם בדיקה של כתבי היד הרבים... שלא נעשתה כאן" (קוסמן, י"ג העיקרים, עמ' 337, הע' 1).

41 שו"ת מלכי בקודש ב, עמ' 240. הוא מצביע גם על קטעים שמקורם בדברי ספר חובות הלבבות.

42 קוסמן, י"ג העיקרים, עמ' 345–346.

הרמב"ם⁴³). אמנם, ברשימה שבסידור נמצאים שינויים רבים שאינם מופיעים בפיוט "יגדל", ומקורם אינו ברור.

לדעתי, הנוסח מבוסס על טקסט אחר ששימש כנוסח ביניים בינו לבין רשימתו של הרמב"ם. מתברר שבכתב יד מן המאה הט"ו⁴⁴ קיימת רשימת עיקרים ארוכה יותר הדומה מאוד בתכניה לרשימה שבסידור. דמיון זה בא לידי ביטוי בשימושי לשון וגם בענייני תוכן. מאפיינים צורניים ותכניים אלו אינם נמצאים ברשימת הרמב"ם⁴⁵. השוואה מדוקדקת מגלה כי רוב השינויים המהותיים מרשימת הרמב"ם קיימים כבר ברשימה זו. ניתן, אם כן, לקבוע במידה רבה של ודאות כי רשימה זו עמדה לפני מחבר הרשימה האנונימית שבסידור, וממנה – ולא ישירות מרשימת י"ג היסודות שבהקדמת פרק "חלק" – עובד הנוסח שלפנינו.⁴⁶ דברי הרמב"ם עברו אפוא שני שלבים של עיבוד וקיצור, עד שהפכו לנוסח עממי המשמש את הציבור הרחב בבית הכנסת. כנוסח חי, הוא ממשיך להשתנות: כפי שנראה להלן, נוסח ימינו שונה בפרטים מספר מזה של הסידורים מראשית הדפוס.

אני מפרסם כאן את הנוסח שמצאתי, תוך השוואה לנוסח האשכנזי בסידור התפילה שהשתלשל ממנו. הצגת הנוסח מחייבת דיון מחודש בשינויים בין רשימת הרמב"ם לנוסח זה, ובינו לבין הנוסח המקוצר יותר שבסידור. כפי שנראה, מציאת נוסח הביניים פותרת בדרך חדשה רבות מן הנקודות התמוהות בנוסח הסידור, ורבים מן השינויים מובנים מאליהם.

43 קטן, אני מאמין, עמ' 41; שו"ת מלכי בקודש ב, עמ' 238; לוח ארש, עמ' תסו; אמונה שלימה, עמ' 81. בעבר היו שאף ייחסו את חיבור הפיוט לרמב"ם, ראה: בית יעקב (זיהוי זה אינו מר"י עמדין, ואינו בסידורו עמודי שמים); לאנדסהוטה, עמודי העבודה, עמ' 230; שלומוביץ, יגדל, קיא–קיב; אהלי יעקב, ח"א 118; הנשר הגדול, עמ' 106–107; גורן, תורת השבת והמועד, עמ' 560. בעבר רווחו השערות שונות על זהותו של מחבר "יגדל" (ראה למשל: זליכה, אמירת יגדל, עמ' נא); מאז שד"ל (שד"ל, מבוא למחזור, עמ' 44), מקובל שמחברו הוא ר' דניאל הדיין. על השפעה אפשרית של "מחברות עמנואל" לר' עמנואל הרומי על המחבר, ראה המקורות המובאים שם בהע' 2; וכן: הירשפלד, עמנואל הרומי; זליכה, אמירת יגדל, עמ' נ–נא.

44 להלן: כת"י פרמא.

45 לעומת זאת, השווה לרשימה שבכת"י ותיקן 320 מן המאה הט"ז (מ' מנהג רומניא). רשימה זו היא קיצור "נקי" של רשימת הרמב"ם: היא שומרת על סגנונו, ואף מפנה בגוף ראשון לחיבוריו האחרים.

46 לכאורה, ניתן לטעון שסדר ההשתלשלות הפוך: נוסח הסידור הוא המקור, וממנו הורחב הנוסח שבכת"י פרמא. אמנם, טענה כזו אינה עומדת במבחן הביקורת: כפי שנראה, הדמיון בין כת"י פרמא לרשימת הרמב"ם רב מזה של נוסח הסידור, וע"כ מסתברת ההנחה שלפנינו קיצור אחר קיצור. מלבד זאת, יש מקום להניח שנוסח המופיע בסידור מודפס קוצר לצורך אמירה ע"י הציבור הרחב מנוסח אחר, ולא שנוצר נוסח אחר שהוארך ממנו.

כתב היד

מדובר בכתב יד פארמא 1753, שסימנו במכון לתצלומי כת"י בירושלים f12980. כאמור, הוא מתוארך למאה הט"ו. כתב היד כולל קובץ תפילות שחלקן יוחס לאישים מפורסמים: רשב"ג, רמב"ם, ראב"ע, רמב"ן, רבינו בחיי ורבים אחרים.⁴⁷ רשימת העיקרים (בדפים 312 ע"א – 314 ע"ב) כתובה בכתב ביוזנטי, בכתב מלא (כמעט תמיד) ובניקוד מלא. כאן הוספתי סימני פיסוק והבאתי את הניקוד רק במקומות שהצלחתי לפענחו. לכן, לא ניתן להסיק מסקנות מהיעדרם של סימני ניקוד, אלא רק מסימנים יתרים. אף על פי שהניקוד בכת"י חורג פעמים רבות מכללי הדקדוק המקובלים, הוא הובא כאן כצורתו.

נוסח הסידור⁴⁸

נוסח העיקרים שממנו התפתחו הנוסחים בסידורי אשכנז בימינו (להלן: "נוסח הסידור"), מופיע לראשונה במאה הט"ו. הוא נדפס לראשונה בסידור פראג רצ"ו.⁴⁹ נוסח זה, בשינויים דקדוקיים קלים, חוזר בכל הסידורים הקדומים.⁵⁰ מן המאה הט"ו נשתמרו בכת"י טפסים בעלי מבנה דומה, אך בהם יש שינויי נוסחאות משמעותיים יותר.⁵¹ ללא

47 אחת מתפילות אלה היא וידוי לשכיב מרע המיוחס לרמב"ן, וחלקו האחרון הכולל את י"ג העיקרים נזכר בהערה 15.

48 כאן המקום להעיר הערה ביבליוגרפית חשובה: רבים מן הסידורים מיוחסים לגדולי ישראל; חלקם נערכו על ידם, וחלקם ע"י צאצאיהם או תלמידיהם. באלה גם אלה נעשו שינויים במשך השנים, ולכן יש לבדוק דווקא דפוס ראשון או דפוס שבו נעשה ניסיון לחזור לנוסח זה. דוגמה לכך היא הבדלי הנוסחאות בנוסח העיקרים בין המהדורות השונות של ס' דרך ישרה. מהרב יעקב הלל (ראש ישיבת המקובלים אהבת שלום, מגדולי הידענים בנוסחאות התפילה של עדות המזרח) שמעתי שנוסח העיקרים אינו חלק אינטגרלי מן התפילה אלא נספח, ולכן אף בדפוס הראשון אין ודאות שיצא מתחת ידיו של זה שהסידור קרוי על שמו.

49 עד כה הצביעו החוקרים על דפוסים מאוחרים יותר: ברלינר ציין שנדפס לראשונה בהגדה של פסח, ונציה שכ"ו (ברלינר, כתבים, ח"א עמ' 61), וטעה בשתיים: א. קדמו לו ארבעה דפוסים אחרים (ראה הערה 50); ב. ככל הידוע, לא נדפסה בוונציה שכ"ו הגדה כספר עצמאי, אלא בתוך סידור שהודפס באותה שנה. א"מ הברמן העיר (שם, עמ' 233) שהנוסח נמצא כבר בדפוס אשכונה (ליסבון) ר"נ. אמנם, הנוסח לא נדפס בסידור זה. טעויותיהם הועתקו הלאה (יצחקי, נוסח, עמ' קז; ס' עליות אליהו, עמ' 87). רק לאחרונה (תשס"ב) ציינו חוקרים מספר את סידור פראג רצ"ו (ס' ר"ש סופר, מילואים, עמ' שכב; מנוחת שלום, ג טז, עמ' סה). ר' ישפה ציין לאחרונה שהנוסח "הופיע לראשונה בכתב יד מהמאה ה-15 ונכלל לראשונה בסידור אשכנזי מן המאה ה-16" (ישפה, רמב"ם, עמ' 136).

50 ס' לובלין שי"א, ס' מנטובה שי"ח, ס' ונציה שכ"ו, מודעה מה"יורה חטאים" (כת"י המתוארך למאה הי"ז – אחרי ש"ס), ס' ר"ש סופר (ד"ר: שע"ח), ס' ברלין ת"ס, ס' דרך ישרה (בדקנו במהדורות תס"ג, תצ"ד, תקנ"א), ס' שער השמים (תע"ז), ס' יד כל בו (תפ"ז), ס' פראג תצ"א, ס' נהר שלום, ס' עבודה ומורה דרך (תקפ"ז), ס' שער הרחמים ועוד.

51 להלן: ס' כת"י ורשה; ס' כת"י פראג (ראה עליו: ארנד, מנהגי תפילות, עמ' 245–248 ובפרט הע' 11); ס' כת"י בריטי. באחרון הוחלף גם סדר העיקרים 7–8 (אמיתות התורה קודמת

ספק, הנוסח שנקבע בדפוס פראג רצ"ו הוא שהתקבל, והוא מופיע שוב ושוב החל משנה זו.

"נוסח הסידור" במקורו שונה בפרטים מספר מן הנוסח המקובל בסידורי זמננו. לאחר בדיקה מקיפה מתברר שהנוסח המקורי תוקן על ידי המשכיל יצחק סטאנוב,⁵² בסידור⁵³ שהוציא לאור בשנת תקמ"ה.⁵⁴ השינויים נעשו ככל הנראה מסיבות דקדוקיות, וללא נבירה בנוסחים עתיקים, אך השוואת הנוסחים מראה כי חלקם⁵⁵ מתאימים עם הנוסח שנמצא בדפוסים הקדומים וחלקם חודשו על ידו.⁵⁶ כל שינויו בנוסח "אני מאמין" הועתקו על ידי ר' וואלף היידנהיים (רוו"ה) בסידורו "שפה ברורה" (תקס"ח),⁵⁷ וממנו העתיקו כמעט כל הבאים אחריו.⁵⁸ הנוסח המקורי השתמר עד ימינו בסידורים ספורים בלבד.⁵⁹ העובדה כי רבים משינויו של סטאנוב, משכיל וזיפן מפורסם, בחלקים שונים

(לנבואת משה). בכת"י ורשה כתב היד אינו ברור בעיקרים 5–8, ובכת"י בריטי הוא מוטושטש בעיקרים 6, 11, 13. ניתן להניח שהם כללו הברלי נוסח נוספים.

52 כפי ששיערו המהדירים בס' ר"ש סופר, מילואים עמ' שכב, וראה הערה 54. על סטאנוב ראה למשל המקורות שבהערה 60.

53 להלן: ס' ויעתר ויצחק, ע"ש ספר אחר של המחבר העוסק בדקדוק התפילה.

54 שנים ספורות אחר כך (תקנ"ו) כותב ר' משה קוניץ ביחס לאחד משינויו של סטאנוב: "גם ראיתי בס' ויעתר יצחק שכ' בעקרו 'בורא' (קוניץ, באור בחינת עולם, עמ' קל). הגדרת העיקרים כ"עיקרו" עשויה ללמדנו על התפקיד הנכבד שמייחס קוניץ לסטאנוב בהנחלת העיקרים, אם כי יש להתלבט מהי כוונתו, וקיימות אפשרויות מספר: א. מחבר הנוסח: ייתכן שקוניץ לא היה מודע לעובדה שנוסח הדומה מאוד לנוסחו של סטאנוב נדפס ברבים מסידורי אשכנז מאז רצ"א, ולכן התייחס אליו; ב. מפיץ: קוניץ ידע כי הנוסח מופיע בכת"י ובסידורים קדומים אך ייחס לסטאנוב תפקיד מפתח בהפצתם הרחבה של העיקרים; ג. מתקן נוסח: קוניץ מייחס לסטאנוב רק את השינויים בין רשימתו לרשימות שבסידורי אשכנז.

55 ראה השינויים בעיקר ז ציונים ח, י; עיקר י ציון ז; עיקר יג ציונים א, ג.

56 ראה השינויים בעיקר א ציון ה; עיקר ה ציון ח (באופן חלקי, ע"ש); עיקר יא ציונים ז, ח; עיקר יב ציון ו.

57 כפי שהעתיק את רוב שינויו בשאר חלקי הסידור (לוח ארש, עמ' 52).

58 בס' דרך ישרה שנדפס בתקנ"א באופיבאך, וכן בס' עבודה ומורה דרך שנדפס בסלאוויטא בשנת תקפ"ז, עדיין נמצא הנוסח הקדום, אך כעבור שנים מספר הוא נעלם כמעט לחלוטין. ראה, למשל, ס' הגיון הלב (תר"ה) וס' עבודת ישראל בער (תרכ"ח) שהעתיקו את הנוסח ה"מתוקן". מנגד, הוא השתמר בס' תפלה ישרה תק"פ, המוגדר כסידור החסידי הראשון (מונדשיין יהושע, סידור רבינו, עמ' עג), ובעקבותיו השתמר בכמה נוסחים חסידיים עד ימינו, ראה הערה 59.

59 מדובר בכמה סידורים חסידיים: ס' תפלה ישרה תרפ"ט; ס' אור לישרים (עמ' 181); ס' לב שמח, דף קכז; ס' ישועות ישראל, עמ' רג, וכן הסידורים שהשתלשלו מסידור קאדינוב – סידורי חסידויות סלונים (ס' אור הישר תשמ"ד; ס' מגן אברהם) וחסידויות קארלין (ס' בית אהרן וישראל; ס' צלותא דאהרן). על אף האמור, בס' אור הישר בעלזא שינו לנוסח המחודש (אור הישר תשכ"ד, עמ' 192–194). הנוסח הקדום השתמר גם בספר "נחלת יעקב" (תרט"ז), המכיל נוסח המבוסס על הנוסח הקדום (בדפים כב ע"א – לד ע"ב). בסידורים מספר נמצא נוסח ביניים הכולל שינוי אחד או יותר משינויו של סטאנוב: שינוי הנוסח "אב לחכמים" ל"אב הנביאים" (ראה הערה 161); שינוי הנוסח "אפילו הכי" שבעיקר הי"ב ל"עם כל זה" (ס'

של התפילה, נקבעו והשתקעו בנוסח התפילה, מביכה עד היום חוגים רבניים.⁶⁰ מביכה יותר עשויה להיות העובדה המצינית כאן, ולפיה כוללים השינויים את נוסח הסידור של "אני מאמין", המזוהה בתודעה האורתודוקסית כנוסח הצהרת האמונה – אם כי, כאמור, מדובר בשינויים על רקע דקדוקי ולא תאולוגי.

טבלת השתלשלות הנוסח

כדי להוכיח את טענתי על השתלשלות נוסח הסידור מנוסח הרמב"ם דרך נוסח הביניים שבכת"י פארמא מוצגים כאן הנוסחים בטבלאות סינופטיות. נוסח הרמב"ם ארוך, וכולל עניינים רבים. כאן הבאתי רק את הפסקאות המקבילות לנוסחים המקוצרים, וכן את המילים והמשפטים היוצרים את המסגרת התבניתית (פתיחה, סיום, פסוק המקור).
 נוסח הרמב"ם מוצג כאן בשני תרגומים: א. התרגום המיוחס לאלחריזי;⁶¹ ב. תרגום בן יעקב.⁶² הסיבה להבאתם של שני תרגומים נובעת מהקושי לזהות באופן החלטי מאיזה תרגום השתלשל כת"י פארמא. קושי זה נובע מכך שמחבר נוסח פארמא לא עשה רק מלאכת קיצור, אלא גם עיבד ושינה את הטקסט המימוני באופן פעיל. בדרך כלל, התערבותו היא דווקא במשפטים המרכזיים שבהם קיימים הבדלים בעלי משמעות בין התרגומים השונים. למעשה, הדמיון הלשוני בין רשימתו לרשימת הרמב"ם קיים כמעט רק במשפטי המסגרת, וההבדלים בהם הנם זניחים, דוגמת שינויי גוף או זמן שאינם יכולים ללמדנו באופן החלטי, מה גם שבכל אחד מן התרגומים קיים אפראט שינויי נוסחאות רחב. לאחר השוואה מקיפה מצאתי בכת"י פארמא שרידים לשוניים הן מתרגום בן יעקב והן מתרגום אלחריזי.⁶³ אמנם, במקומות מספר הנוסח דומה דווקא לתרגום אלחריזי ולא לתרגום בן יעקב: 1. השימוש במונחים "עיקר/עיקרים" (ולא:

ישועות ישראל; ס' מגן אברהם). מעניין ביותר הנוסח שבס' עקבי שלום ובסידורי מונקאטש (ס' חמדת ישראל; ס' שער יששכר), שקיבל את רוב השינויים, אך בעיקר הי"א מביא משפט המבוסס בתחילתו על הנוסח ה"מתוקן" ובסופו מבוסס בחלקו על הנוסח הקדום: "גומל טוב לשומרי מצותיו, ומעניש למי שיעבור על מצותיו" (לעומת: "גומל טוב למי שישמר מצותיו ויענש למי שיעבור מצותיו" בס' פראגרצ"ו, ו"גומל טוב לשומרי מצותיו ומעניש לעוברי מצותיו" אצל סטאנוב). בהם, נותר הנוסח המקורי גם בעיקר הה': "ואין לזולתו ראוי להתפלל".

60 ראה: צינברג, תולדות, ח"ה עמ' 118–122; ברכות החיים, עמ' כב–כד, לח–מח, ועוד; לוח ארש, עמ' 51 ובהע' 240 שם; במקורות המצוינים אצל אסף, נאחז בסבך, עמ' 46–48, וראה עתה: כצמאן, מתקני נוסח; יצחקי, תגובה; לויפר, רז"ה. ע"ע: שו"ת אבן ישראל, ח"ח סימן ט.
 61 עפ"י גושן-גוטשטיין, י"ג העיקרים, וניתן לעיין שם באפראט על נוסח תרגום זה. ע"ע הערה 4 על תרגומי ההקדמה לפרק חלק ונוסח העיקרים.

62 עפ"י מהדורת הולצר, וע"ש באפראט המדעי ובמשמעות סוגי הסוגריים השונים. לפסקאות שציטטתי ציינתי את חילופי הנוסח ממהדורת בי"ו, שעמדה לפני רבים מהדנים בנוסח העיקרים, אם כי לא התייחסתי לחילופי כתיב מלא או חסר, לחילופין בכינויי האל (יתעלה/יתברך/הש"י) ולקיצור הפסוקים המצוטטים.

63 כגון הציווי "להאמין" החוזר בחלק מהעיקרים בווריאציות שונות בשני נוסחים אלו, וחסר בשני האחרים.

"יסוד/יסודות" כפי שנקטו שאר התרגומים, ובכללם בן יעקב; 2. מטבע הלשון "משיגי הגוף" (בעיקר השלישי), המשותף לשניהם; 3. בעיקר התשיעי לפי תרגום בן יעקב, יש הבדל משמעותי בין נוסח הרמב"ם בתרגום בן יעקב לנוסח כת"י פארמא ולנוסח הסידור. הבדל זה אינו קיים במידה זו ביחס לתרגום אחריו. לפיכך, אני נוטה לטעון כי נוסח כת"י פארמא השתלשל דווקא מהתרגום המיוחס לאלחריזי. אמנם קיימות גם כמה דוגמאות הפוכות,⁶⁴ והקורא מוזמן להכריע בעצמו.

להבאתו של תרגום בן יעקב תפקיד נוסף: נוסח זה זכה לתפוצה רבה בדורות האחרונים, ורוב הדיונים על השינויים בין רשימת הרמב"ם לנוסח הסידור מתייחסים אליו.

נוסח כת"י פארמא מוצג כאן בניקוד חלקי, בדיוק כפי שהוא מופיע בכתב היד. יצוין כי דרך הניקוד שלו מיוחדת, ואינה מתאימה לכללים הנקוטים דרך כלל. נוסח הסידור שיוצג כאן הוא הנוסח שבסידור פראג. גם נוסח זה מנוקד בכתב היד, ובניקוד מלא. על נוסח זה אציין את שינויי הנוסחאות⁶⁵ בדורות הראשונים,⁶⁶ וגם את חילופיו של סטאנוב בסידורו "ויעתר יצחק".

כפי שניתן לראות, לא לכל משפט או פסקה יש מקבילות בנוסחאות המקוצרות, וקל יותר להשוות בין נוסחאות התרגום ובין הנוסחאות המקוצרות. אמנם, פעמים שההקבלה מצויה שלא כסדרה; במקרים שבהם מצוין [ראה לעיל/להלן], יש לחפש את המקבילה במקום המצוין.

64 א. הנוסח בקיצורי העיקר הראשון "שהבורא יתברך שמו" לקוח, לכאורה, מכותרת העיקר "להאמין שהבורא יתברך שמו", החסרה בתרגום אחריו; ב. בעיקר השביעי, הנוסח בסידור "לקודמים לפניו ולבאים אחריו" (וראה להלן על נוסח פארמא בעיקר זה), דומה יותר לנוסח אצל המיוחס לאלחריזי מאשר לנוסח בן יעקב.

65 להלן סימני הקיצורים שבהם השתמשתי (לפיענוח מלא של הקיצורים הביבליוגרפיים ראה ברשימה בסוף המאמר):

א' = ס' כת"י פראג; ב' = ס' כת"י בריטי; בי"ו = תרגום בן יעקב מהד' ש"ס וילנא; ג' = ס' כת"י ורשה; ד' = ס' לובלין שי"א, ה' = ס' מנטובה שי"ח, ו' = ס' ונציה שכ"ו, ז' = ס' דרך ישרה (בדקנו במהדורות תס"ג, תצ"ד, תקנ"א), ס' יד כל בו, ס' ר"ש סופר, ס' שער השמים, ס' ברלין ת"ס, ס' פראג תצ"א, ס' נהר שלום, מודעה מה"יורה חטאים", ס' עבודה ומורה דרך, ס' שער הרחמים ועוד.

66 בנוסחי ימינו נעסוק להלן על סדר העיקרים.

פתיחה ⁶⁷			
פירוש המשנה בן יעקב	פירוש המשנה המיוחס לאלחריזי	כת"י פארמא	סידור פראג רצ"ו
וממה שצריך שנזכור בכאן והוא הראוי מכל מקומות שעיקרי דתנו ויסודותיה שלשה עשר יסודות. [ראה להלן בסיום]		[312 ע"א] אלה הם שלש עשרה עקרי הדת והאמונה, והכופר באחד מהם ככופר בכל התורה בכולה וטוב לאומרן בכל יום אחר תפלתו, כי כל האומרן בכל יום אינו ניזוק כל אותו יום.	
[ראה להלן בסיום]			

עיקר א			
היסוד הראשון, להאמין ^א	העיקר הראשון, להאמין	אני מאמין באמונה שלימה	אני מאמין באמונה שלימה ^א
מציאות הבורא יתברך.	כי הבורא	שהבורא יתעלה ויתברך שמו	שהבורא יתברך שמו
והוא שיש שם נמצא שלם בכל דרכי המציאות,	נמצא מציאות גמורה,	הוא אדון הכל והוא המנהיג את כל העולם וארבע רוחותיו והוא הוא המניע הגלגל בכפצו ובכרצונו	הוא מנהיג ^ב ובורא ^ג לכל הברואים ^ד
הוא עילת מציאות הנמצאים כולם, בו קיום מציאותם וממנו קיומם.	והוא עלת מציאות כל הנמצאים ובו קיום מציאותם וממנו ימשכו כח הקיום,	והוא ברא כל מעשה בראשית וברא ובורא כל הברואים כלם, ולו לברו הכח והגבורה והעוז והתפארה ומלכותו בכל משלה וקיימת וממשלתו חזקה ושלימה בתכלית השלמות,	והוא לברו עשה ועשה ויעשה ^ה לכל המעשים ^ו
ואלו יעלה על הלב העדר מציאותו, נתבטל ^ז מציאות כל הנמצאים...	ואלו נעלה על לבנו מניעת מציאותו, בטלה מציאות כל נמצא...	והוא לברו עשה ועשה ויעשה ^ה כל המעשים שנעשים בעולם ולמעלה הימנו ולו לברו היכולת על כל הדברים כלם ברוך ומבורך שמו וזכרו לנצח נצחים.	והוא לברו עשה ועשה ויעשה ^ה לכל המעשים ^ו
ואם נעלה על לבנו העדר הנמצאים כולם וולתו, לא יתבטל מציאות השם יתברך ולא תגרע ^ח ...	ואלו נעלה על לבנו מניעת הנמצאים כולם זולתו, לא בטלה מציאותו בשבילם ולא חסרה...		

67 הכנסתי כאן גם את קטעי החתימה והסיומות המופיעים בנוסח הרמב"ם ובנוסח הסידור לאחר רשימת העיקרים. מיקום זה נועד לאפשר את ההשוואה בין הנוסחים. אציין, כי הפתיחה בכת"י פארמא כתובה באותיות קטנות יותר משל העיקרים, וייתכן שאינה ממחבר הנוסח אלא מאחד המעתיקים.

וזה היסוד הראשון מורה עליו דיבור "אנכי ה' " (שמ' כ:ב)	וזהו העיקר הראשון אשר נרמז אליו במלת "אנכי ה' אלהיך".	
---	---	--

- א. (להאמין)) בי"ו : להאמין ב. ואלו... נתבטל) בי"ו : ואל... כי בהעדר מציאותו נתבטל ג. תגרע) בי"ו : יגרע
ד. שלמה) ז' תקנ"א : שלימא (בחלק מהעיקרים כתב : שלמא, ובאחרים : שלמה, כמקובל) ה. מנהיג) א' : המנהיג
ו. מנהיג ובורא) ס' ויעתר יצחק, ס' נהר שלום : בורא ומנהיג ז. ובורא לכל הברואים) ב' : שברא כל הברואים
ח. עשה ועושה ויעשה) ב' : עושה ; ג' : עשה עושה ויעשה ט. לכל) ג' : כל ; ס' פראג תצ"א : וכל (נראה שזו ט"ס)
י. לכל המעשים) ב' : כל הברי והמעשים

עיקר ב

והיסוד השני, יחודו ^א השם יתברך, כלומר (שנאמין) ^ב	העיקר השני, יחוד השם יתע' לדעת	אני מאמין באמונה שלימה	אני מאמין באמונה שלימה
שזה שהוא סבת הכל – אחד, ואינו כאחד הזוג ולא כאחד המין, ולא כאיש האחד [המרכב] ^ג שנחלק לאחדים רבים, ולא אחד כמו הגוף הפשוט האחד במנין שמקבל החלוק והפרידה ^ד לאין סוף אבל הוא יתעלה ^ה אחד באחדות שאין כמותה אחדות [בשום פנים] ^ו ,	כי עלת הכל – אחד לא כאחד המין הכללי ולא כאחד המין הפרטי, ולא כאחד המורכב אשר יחלק לאחדים רבים, ולא כגוף הפשוט אשר הוא אחד במספרו ויקבל החלוק עד לאין תכלית. אבל הוא ית' אחד אחדות אשר אין אחדות כמוה בשום פנים.	שהוא יחיד באחדות שלימה קיימת ואין אחדותו [213 ע"ב] דומה לשום אחדות נכרא כי כל אחד זולתו בנוי הוא מחלקים וכרואי מנפרדים	שהוא יחיד באחדות שלימה קיימת ואין אחדותו [213 ע"ב] דומה לשום אחדות נכרא כי כל אחד זולתו בנוי הוא מחלקים וכרואי מנפרדים
וזה היסוד השני מורה עליו מה שנאמר "שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד" (דב' ו:ד)	וזהו העיקר השני הנרמז באומרו "שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד".	אבל הבורא יתעלה שמו ויתברך זכרו הוא אחד מכל צד ומכל פנה ואין לו ערך לשום יחיד כלל, כי הוא לבדו אלהים אמת ומלך עולם למעלה ולמטה והוא הנה והנה ויהיה	והוא לבדו אלהינו הנה הנה ויהיה

- א. יחודו) בי"ו : יחוד ב. שנאמין) בי"ו : איתא ג. המרכב) בי"ו : ליתא ד. והפרידה) בי"ו : ליתא ד. יתעלה) בי"ו : הש"י
ה. בשום פנים) בי"ו : ליתא ו. שהבורא יתברך שמו הוא) ב' : שהוא ז. יחידות) ב' : אחדות ; ז' תס"ג, ס' פראג תצ"א : יחידות. ח. כמוהו) ז' תס"ג : כמוהו ט. בשום פנים) ג' : ליתא י. הנה) א' : הוא (ותוקן שם בכתב אחר : היה) יא. הנה הנה) ב' : הוה היה

עיקר ג

והיסוד השלישי, שלילת הגשמות ממנו, וזה (שנאמין)	והעיקר השלישי, להרחיק ממנו מדות הגוף, אני מאמין באמונה שלימה שהבורא יתברך שמו ^א אינו גוף ולא ישיגוהו מאורעות הגופים כמו התנועה (והמנוחה) והמשכן, לא מצד עצמות ולא במקרה... ואמר הנביא "ואל מי תדמיון אל..." ^ב ואל מי תדמיוני ואשׁוה יאמר קדוש ^ג (יש' מ: כה) — אילו היה גוף דומה לגופים... והיסוד השלישי הזה ^ד מורה עליו מה שנאמר "כי לא ראיתם כל תמונה" (דב' ד: טו)...	והעיקר השלישי, להרחיק ממנו מדות הגוף, אני מאמין באמונה שלימה שזה האחד יתעלה שמו אינינו גוף ולא כח בגוף בשום צד ולא ישיגוהו משיגי הגוף כלל ואין לו שום דמיון כמה שנאמר "ואל מי תדמיוני ואשׁוה יאמר קדוש" ומהותו אין לה השגה כלל.	אני מאמין באמונה שלימה שהבורא יתברך שמו ^א אינו גוף ולא ישיגוהו משיגי הגוף ואין לו שום דמיון ^ב כלל ^ג
--	--	---	--

א. ואל – אל] ביי"ו: ליתא ב. הזה] ביי"ו: הזה הוא ג. יתברך] ז' תקנ"א: יתברך ד. שהבורא יתברך שמו] ב': שהוא ה. ישיגוהו] ז' תס"ג: ישיגוהו ו. אין] מודעה מה"יורה חטאים": ואינו (נראה שזו ט"ס) ז. דמיון] ב', ג': דמיון וצורה ח. כלל] ג': ליתא

עיקר ד

והיסוד הרביעי, הקדמות, והוא (שנאמין)	והעיקר הרביעי, הקדמות. צריך להאמין, כי זה האחד הנזכר, הוא הקדמון במלה מוחלטת וכל נמצא זולתו אינו קדמון כשנעריכהו אליו...	אני מאמין באמונה שלימה שזה האחד יתברך שמו יתעלה זכרו, הוא ראשון לכל ראשון ואין לו ראשית והתחלה גם אין לו סוף ולא תכלה והוא אחרון עד אין סוף כלל ברוך הוא.	אני מאמין באמונה שלימה שהבורא ^א יתברך שמו, הוא ^ב ראשון והוא אחרון.
--	--	---	--

א. שהבורא] ב': שהאחד ב. שהבורא יתברך שמו הוא] א': שהוא

עיקר ה			
והיסוד החמישי,	והעיקר החמשי,		
שהוא יתברך הוא הראוי לעבדו ולגדלו ולהודיעו גדולתו ולעשות מצותיו	כי הוא ית' הראוי לעבדו ולרוממו ולהרים קול ברוממותו ובעבודתו	אני מאמין באמונה שלימה	אני מאמין באמונה שלמה
ולא ^א יעשו כזה למי שהוא תחתיו במציאות מן המלאכים, (והכוכבים), והגלגלים, והיסודות, ומה שהורכב מהם...	ולא יעשה כן לזולתו מן הנמצאים, כגון המלאכים והכוכבים והגלגלים והיסודות ומה שהורכב מהם...	שלו לבדו ראוי [313 ע"א] לעבדו כל נבכא ולברכו ולהודות לו ולהתפלל לו	שהבורא יתברך שמו לו ^ב לבדו ראוי להתפלל ^ה
וכן אין ראוי לעבדם כדי להיותם אמצעים לקרבה ^ב אליו, אלא אליו בלבד יכוונו המחשבות ויניחו כל מה שזולתו.	ולא ישימו מליצים בינם וביניו להתחבר אליו, אלא ישימו הרעיונים מגמתם לעומתו ולא ישיחו לב לזולתו.	ואין ראוי לעבוד זולתו ולא לשתף לו באלהותו וממשלתו שום סניף ונבכא כי לו לבדו הממשלה והאֱלהות והקדושה לאין תכלית לקדושתו וממשלתו ואֱלהותו אמונה אומן.	ואין לזולתו ^ו ראוי להתפלל ^ה .
וזה היסוד החמישי הוא שהזהיר על עבודת אלילים, ^ג	וזה העיקר החמשי הוא הזהרה לרחוק מעבוד ע"ז,		
ורוב התורה מזהרת עליו.	ורוב דברי התורה הם בזה הענין.		

א. ולא^א בי"ו : ושלא ב. לקרבה^ב בי"ו : לקרבים ג. עבודת אלילים^ג בי"ו : ע"ז ד. שהבורא יתברך שמו לו^ד א', ב' : שלו ה. להתפלל^ה ב' : להתפלל ולעבוד ו. ואין^ו ס' נהר שלום : ולא ז. לזולתו^ז א' : זולתו ח. ואין לזולתו ראוי להתפלל^ח ב' : ואין ראוי לעבוד זולתו ; ס' פראג תצ"א, ז' תקנ"א : ליתא ; ס' ויעתר יצחק : ואין ראוי להתפלל לזולתו

עיקר ו			
והיסוד השישי,	והעיקר השישי,		
הנבואה	היא הנבואה,		
והוא שידע אדם שזה מין האדם ימצא בהם בעלי טבעים ממדות מעולות מאד ושלמות גדולה ונפשותיהן נכונות עד שהן מקבלות צורת השכל...	והוא שידע האדם כי זה המין האנושי ימצא בו אישים שיש להם דעות זכות מאד ושלמות גדולה, ותשוב נפשם זכה עד אשר תקבל צורת השכל...	אני מאמין באמונה שלימה	אני מאמין באמונה שלמה
ואלה הם הנביאים, וזו היא הנבואה וזהו עניינה. ובאור יסוד זה על בוריו יארך מאד... ומקראי התורה מעידים על נבואת נביאים הרבה.	ואלו הם הנביאים, וזאת היא הנבואה וזה ענינה. ופירוש זה העיקר ארוך מאד... ופסוקי התורה יעידו בנבואת נביאים רבים.	כי דברי הנביאים אמת ונבואתם אמת ואמונה קיימת.	שכל דברי נביאים ^א אמת.

א. נביאים^א ס' נהר שלום : הנביאים

עיקר ז

והיסוד השביעי,	והעיקר השביעי,		
נבואת משה רבינו עליו השלום,	נבואת משה רבנו,		
והוא שנאמין	צריך שיאמן אדם,		אני מאמין באמונה שלימה.
			שנבואת משה רבינו עליו השלום היא נבואה אמיתית
	[ראה להלן]		ואין נביא גדול ככל הנביאים כמוהו
כי הוא אביהם של כל הנביאים אשר היו מלפניו ואשר קמו מאחריו,	כי הוא אביהם של כל הנביאים הקודמים לפניו והבאים אחריו,	כי הוא רבן ואדון הנביאים	ושהוא ^ט היה אב לחכמים. לקודמים ^י לפניו ולבאים ^{יב} אחריו.
כלם הם תחתיו במעלה.. שנבואת משה (רבינו עליו השלום) נבדלה מנבואת כל הנביאים בארבעה דברים:	וכולם למטה ממעלתו... כי נבואת משה יתרונה על נבואת כל הנביאים בארבעה ענינים:	[ראה להלן]	
הראשון... [ומשה בלא אמצעי]	הענין הראשון... ומשה לא היה בינו ובין הבורא אמצעי,	[ראה להלן]	
כמו שנאמר: "פה אל פה אדבר בו" (במ' יב:ח)	כמו שא': פה אל פה אדבר בו".	כמה שנאמר "בכל ביתי נאמן הוא, פה אל פה אדבר בו לא במראה' ולא בחידות" לכן נבואתו אמיתית שלימה בתכלית הקיום והשלימות	
והענין השני... כמו שיעדהו השם יתברך "ונועדתי לך שם ודברתי אתך" ^ה	והענין השני... כמו שיעדהו הבורא: "ונועדתי לך שם ודברתי אתך" ^ה		
והענין השלישי...	והענין השלישי...	[ראה לעיל]	
כמו שנאמר: "ודבר ה' אל משה פנים אל פנים כאשר ידבר איש אל רעהו" (שמ' לג:יא)...	כמו שאמר: "ודבר ה' עם משה פנים בפנים כאשר ידבר איש אל רעהו".	[ראה להלן]	
והענין הרביעי... [ראה לעיל]	והענין הרביעי... [ראה לעיל]	כי הוא אב ואדון לכל הנביאים	

<p>בָּלֶם</p> <p>וּלְבָאִים אֲחֵרִיו</p> <p>וּלְבָאִים אֲחֵרִיו</p> <p>כִּמָּה שֶׁנֶּאֱמַר "וְלֹא קָם</p> <p>נָבִיא עוֹד בְּיִשְׂרָאֵל</p> <p>כַּמֶּשֶׁה אֲשֶׁר יָדְעוּ יִי"</p> <p>פְּנִים אֶל פְּנִים" (דב'</p> <p>לד:י).</p>	<p>[ראה לעיל]</p>	<p>[ראה לעיל]</p>
---	-------------------	-------------------

א. ודברתי – הכפורת] ביי״ו: ליתא ב. יתעלה] ביי״ו: הש״י ג. ה' – בן] ביי״ו: ליתא ד. והענין] ביי״ו: הענין ה. ודברתי אתך] גושן-גוטשטיין באפראט שלו: "אם יהיה נביאכם" (כפי המובא במיוחס לאלחריזי) ו. לא במראה] לפנינו: ומראה ז. שְׁנִבּוּאָת] מודעה מה"יורה חטאים": שנביאות ח. הִיָּה אֱמִיתוֹת] א': הִיָּה אֱמִיתִית; ס' פיזרו: היתה אֱמִיתוֹת; ס' ברלין ת"ס, ז' תס"ג: היו אֱמִיתוֹת; ס' פראג תצ"א: היא אֱמִיתוֹת; מודעה מה"יורה חטאים": היו אֱמִיתוֹת; ז' תצ"ד, ס' ויעתר יצחק, ס' עבודה ומורה דרך: הִיָּתָה אֱמִתִּית; ס' נהר שלום: אֱמִיתִית; ב': נבואה אֱמִיתוֹת הוא ט. וְשִׁהוּא] ב': שהוא י. לַחֲכָמִים] ב', ס' ויעתר יצחק: לְנִבִּיאִים; ס' נהר שלום: לַחֲכָמִים וּלְנִבִּיאִים יא. לְקוֹדְמִים] ב': לַקְדוּמִּים. ז' תס"ג: וּלְקוֹדְמִים. ז' תצ"ד: לְקוֹדְמִים יב. וּלְבָאִים] ז' תצ"ד: וּלְבָאִים

עיקר ח

		והיסוד השמיני,	והעיקר השמיני,
הוא שְׁנֵאמִין	היא תורה מן השמים,	והוא שנאמין,	היא תורה מן השמים,
כי כל התורה	כי כל זאת התורה		
הזאת המצויה בידנו עתה,	המצואה בידנו עתה,		
היא ^ב הנתונה ע"י משה (רבינו ע"ה),	היא תורה הנתונה למשה, והיא מפי הגבורה,		
שהיא כולה מפי הגבורה, כלומר שהגיעה אליו כולה מאת ד' יתברך ,	ר"ל כי הגיעה אליו כולה מפי הבורא,		
בענין שנקרא על דרך השאלה 'דבור' ואין ידוע היאך הגיעה ^ג , ...	בהגעה הנקראת דבור על דרך ההעברה, ולא נדע איך היתה ההגעה ההיא, אלא הוא ע"ה (ידעה) אשר היתה מגעת אליו... ואין הפרש בין "ובני חם כוש ומצרים"...		
ואין הפרש בין "ובני חם כוש ומצרים..." (בר' י:ו)...	ובין "אנכי ה' אלהיך"...		
כי הכל מפי הגבורה...	כי הכל מפיו היה...		

וכמו כן פירוש התורה המקובל, גם כן מפי הגבורה...	וכך פירושו אשר קבלנו, הוא מפי הגבורה...	שהתורה הזאת כפירוש המצות כלה ניתנה דכתיב "התורה והמצוה אשר כתבתי להורתם" (שמ' כד:יב) תורה – זו תורה שבכתב, 'והמצוה' – זו תורה שבעל פה (בבלי, ברכות ה ע"א);
[ראה לעיל]	והפסוק שהוא רמוז על זה העיקר השמיני, הוא מה שאמר "בזאת תדעון כי ה' שלחני..."	והיא כלה מסיני בהגעה הנקרא 'דבור'.
והמאמר המורה על היסוד [השמיני] הזה, הוא מה שנאמר "ויאמר משה בזאת תדעון כי ה' שלחני..." (במ' טז:כח).		

א. היא] ביי"ו: היות ב. המצויה – היא] ביי"ו: ליתא ג. הגיעה] ביי"ו: הגיע ד. תורה שבעל פה] לפנינו: 'והמצוה' – זו משנה (הנוסח שבטקסט מובא בפירוש ראב"ע הקצר שם) ה. התורה] ב': התורה כלה ו. עתה בדינו] ב': בידינו עתה ז. הנתונה] מודעה מה"יורה חטאים": הכתובה ח. למשה רבנו עליו השלום] ב': נוסף – בסיני. סי' נהר שלום: היא הנתונה לנו ע"י מרע"ה בלתי שום שינוי אפי' אות אחת

עיקר ט

והיסוד התשיעי, ההעתק,	והעיקר התשיעי, הנסוח,		
והוא כי תורת משה זאת ^א	והיא כי זאת תורת משה	אני מאמין באמונה שלימה	אני מאמין באמונה שלימה.
מועתקת מאת הבורא הש"י, לא מזולתו,	לא תהיה נסוחה ולא נחלפת,	שזאת התורה	שזאת התורה
[ראה להלן]	[ראה להלן]	לא תהא מוחלפת ^ב	לא תהא מוחלפת ^ב
		לא תשתנה ולא תתחלף מעולם ועד עולם ואין לה תמורה ולא חילוף [314 ע"א] ובכל הזמנים כלם עד סוף תכלית העולם תעמוד התורה והמצוה הזאת כאותו פירוש ובאותו קבלה ודקדוק, מלכד הדברים המסופקים שבעל פה שיבא אליהו ויגלם ויפרשם על אמתתם והילכתם	לא תהא תורה אחרת מאת הבורא יתברך שמו ^ה
ועליה אין להוסיף וממנה אין לגרוע, לא בתורה שבכתב ולא בתורה שבעל פה,	ולא יהיה בה תוספת ולא גרעון, לא בכתוב ולא בפירוש	לא תהא תורה אחרת מאת הבורא יתברך שמו ^ה	לא תהא תורה אחרת מאת הבורא יתברך שמו ^ה
		לא תהא תורה אחרת מאת הבורא יתברך שמו ^ה	לא תהא תורה אחרת מאת הבורא יתברך שמו ^ה

השפעת תמורות מחשבתיות על נוסחי "אני מאמין" עא

שנאמר "לא תוסף עליו ולא תגרע ממנו" (דב' יג:א)...	כאשר אמר "לא תוסיף עליו ולא תגרע ממנו"...	
--	---	--

א. משה – זאת) ביי"ו : התורה הזאת ב. לא תהא מוחלפת] ס' נהר שלום : לא נשתנית ולא תשתנה ולא תהי מוחלפת ג. תהא] ס' נהר שלום : תהיה ד. מאת הבורא] ס' פראג תצ"א : מהבורא ה. שמו] א', ב', ג' : שמו זולתה

עיקר י

והיסוד העשירי,	והעיקר העשירי,	אני מאמין באמונה שלימה	אני מאמין באמונה שלמה.
כי הוא יתעלה ^א	כי הבורא ית'	שהבורא יתברך שמו ויתעלה זכרו	שהבורא יתברך שמו
יודע מעשיהם של בני אדם	ידע מעשי בני אדם	יודע בידעה שלימה כל המעשים וידעתו אין לה ערך בשלימותה כי היא שכלית קיימת נצחית ומבין את כל מעשיהם	יודע ^ב כל מעשה ^ב בני אדם
ואינו מעלים עינו מהם, לא כדעת מי שאמר "עזב ה' את הארץ" (יח' ח:יב; ט:ח),	ולא יתירשל בהם ואינו כמו שאמר "עזב ה' את הארץ"	ורואה כל מעשיהם כלם ליחיד ולרבים וצופה ומביט ומשגיח בכלל ופרט על כל העולם כלו אחד אחד ושומע ומקשיב תפלת יחיד ורבים בכלל ופרט	וכל מחשבותיו ^א .
אלא כמו שנאמר: "גדול העצה ורב העליליה אשר עיניך פקחות על כל דרכי בני אדם" (יר' לב:יט),	אלא כמו שאמר: "גדול העצה ורב העליליה אשר עיניך פקחות על כל דרכי בני אדם",	שנאמר "היוצר יחד לבם ומבין את כל מעשיהם" (תה' לג:טו)	שנאמר "היוצר יחד לבם המבין אל ^ב כל מעשיהם".
ואמר ^ב : "וירא ה' כי רבה רעת האדם בארץ" (כר' ו:ה), ונאמר: "זעקת סדום ועמורה כי רבה" (שם יח:כ),	ואמר: "וירא ה' כי רבה רעת האדם בארץ", ואמר "זעקת סדום ועמורה כי רבה".	ברוך הוא ית'.	
זהו מורה על היסוד העשירי הזה.	וזהו רמז על דרך העיקר העשירי.		

א. יתעלה) ביי"ו : הש"י ב. ואמר] ביי"ו : ליתא ג. ומבין את] לפנינו : המבין אל ד. יודע] מודעה מה"יורה חטאים" : הוא יודע ה. מעשה] ב' : מעשי ; ג' : על המעשים ו. בני] מודעה מה"יורה חטאים" : ליתא ז. מחשבותיו] ג', ז' תצ"ד, ס' פראג תצ"א : מחשבותיהם ; ז' תס"ג, ס' ויעתר יצחק, ס' נהר שלום : מחשבותם ח. המבין אל] א' : ומבין על (לפנינו : המבין אל, וראה הערה 190).

עיקר יא

והיסוד האחד עשר,	והעיקר האחד עשר,	אני מאמין באמונה שלימה	אני מאמין באמונה שלמה
כי הוא יתעלה ^א	כי הבורא יתע'	שהבורא יתעלה שמו	שהבורא יתברך שמו

נֹתֵן שָׂכָר לְמִי שֶׁעוֹשֶׂה מִצְוֹת הַתּוֹרָה	יִגְמֹל טוֹב לְמִי שֶׁעֲשֵׂה מִצְוֹת הַתּוֹרָה	וְהוּא גּוֹמֵל טוֹב לְטוֹבִים וְלַמִּקְיִימִים תּוֹרָתוֹ חֻקּיו וּמִשְׁפָּטָיו וּמִצְוֹתָיו	דִּיין אֶמֶת וְדִינוֹ אֶמֶת וְאַמוּנָה וְהוּא הַשּׁוֹפֵט צָדֵק וְאֶמֶת
וַיַּעֲנִישׁ לְמִי שֶׁעוֹבֵר עַל אֲזֵהָרוֹתֶיהָ,	וַיַּעֲנִשׁ לְמִי שֶׁעוֹבֵר עַל אֲסוּרֵיהֶם	וְגוֹמֵל כֶּעַלְעוֹבְרִים אֶת תּוֹרָתוֹ וְחֻקּיו וּמִצְוֹתָיו וְשׁוֹפֵט אֶת הַרְשָׁעִים בְּגִזְרָה כְּפִי רֵעֵתָם בְּהַשְׁגָּחָה גְמוּרָה רוֹאֶה וְצוֹפֶה וּמַשְׁגִּיחַ עַל כָּל הָעוֹלָם בְּכָל־ל וּפְרָט בְּצָדֵק וְאֶמֶת.	גּוֹמֵל טוֹב לְמִי שֶׁיִּשְׁמֹר ^ה מִצְוֹתָיו וַיַּעֲנִשׁ לְמִי שֶׁיִּעֲבֹר עַל ^ה מִצְוֹתָיו. ⁶⁸
וְכִי הַשָּׂכָר [הַיּוֹתֵר] גָּדוֹל ^ב – הָעוֹלָם הַבֹּא, וְהַעוֹנֵשׁ [הַיּוֹתֵר] חֲזָק ^ג – הַכֹּרֶת...	וְגִמְלוֹ הַגָּדוֹל הוּא הָעוֹלָם הַבֹּא, וְעוֹנְשׁוֹ הַגָּדוֹל – כֹּרֶת...	וְהַפְסוֹק הַנִּרְמָז בּוֹ עַל זֶה הָעִיקָר מֶה שֶׁאָמַר ... "מִי אֲשֶׁר חָטָא לִי אֲמַחֲנוּ מִסְפָּרֵי" – זֶה יוֹרֶה, כִּי יֵשׁ גְּמוּלָה לְצָדִיק וּלְרָשָׁע לְזֶה גְּמוּלָה וּלְזֶה עוֹנֵשׁ.	

א. יתעלה] ביי"ו: הש"י ב. היותר גדול] ביי"ו: הגדול ג. היותר חזק] ביי"ו: החזק ד. טוב] א': טובה ה. למי שישמר] ס' ויעתר יצחק: לשומרי ו. מצותיו] א': את מצותיו ז. ויענש] ר"ש סופר: ויענש (בביאורו דוחה את גרסת "ויענש"). ז' תצ"ד, ס' יד כל בו, ס' פראג תצ"א, ס' נהר שלום, ס' אור הישר תשמ"ד: ויעניש; ס' ויעתר יצחק, ס' חמדת ישראל: ומעניש ח. למי שיעבור על] ג': את מי שיעבור מצותיו. ס' ויעתר יצחק: לעוברי מצותיו

עיקר יב

והיסוד השנים עשר,	והעיקר השנים עשר	אני מאמין	אני מאמין
ימות המשיח,	זמן ימות המשיח,	באמונה שלימה	באמונה שלימה
והוא להאמין ולאמת	והוא להאמין	בביאת המשיח	בביאת המשיח
שיבא	בביאתו,	מהרה	מהרה
ולא יחשב שיתאחר,	ואם יתמהמה	ואם יתמהמה	ואם יתמהמה
"אם יתמהמה חכה לו" (חב' ב: ג)	חכה לו,	נחכה לו כי בא יבא ולא יאחר	נחכה לו כי בא יבא ולא יאחר
		ואנו חייבים לחכות אל ביאתו על כל פנים בכל יום ויום תמיד	ואנו חייבים לחכות אל ביאתו על כל פנים בכל יום ויום תמיד

68 ראה לעיל הערה 59, על הנוסח המיוחד שבסידורי מונקאטש (ס' חמדת ישראל וס' שער יששכר).

שנאמר "אשרי המחפה ויגיע" (דנ' יב:יב) וכתיב "אם יתמהמה חפה לו כי בא יבא ולא ^ב יאחר ^ג ."	[ראה לעיל]	[ראה לעיל]
	ולא ישים לו ואדם זמן ולא יוציא סברות מן הפסוקים כדי לדעת זמן בואו... וצריך להאמין במשיח	ולא ישים לו זמן, ולא יעשה לו סברות במקראות להוציא זמן ביאתו... ושיאמין [בו] (שיהיה לו יתרון ומעלה וכבוד על כל המלכים שהיו מעולם), ולגדלו ולאהבו ולהתפלל בשבילו ^א ... ומי שהסתפק בו או נתמעט אצלו מעלתו – כפר בתורה, שיעד בו בתורה בפירוש בפרשת בלעם ופרשת אתם נצבים. ומכלל יסוד זה, שאין מלך לישראל אלא מבית דוד ומזרע שלמה בלבד...
	ולרוממו ולאהבו ולהתפלל בעדו לאל... וכל מי שבא בלבו ספק או ימעט ענינו כזה, הוא מכזיב התורה אשר הבטיחה בו בביאור בפרשת בלעם ואתם נצבים. ומכלל זה העיקר שלא יהא מלך על ישראל אלא מזרע דוד ושלמה...	

א. ולגדלו – בשבילו] ביי"ו: ליתא ב. ולא] לפנינו: לא ג. יאחר] לפנינו: יאחר ד. המשיח] זי' (תסי"ג, תצ"ד), סי' פראג תצ"א: משיח ה. שיתמהמה] א': שמושך הזמן; ג': שמתהמה; סי' לובלין שיי"א: שיתמהמ; זי' תצ"ד, סי' יד כל בו, סי' פיזרו: שיתמהמה; סי' פראג תצ"א: שיתמהמה; זי' תסי"ג, סי' בית אהרן וישראל; סי' צלותא דאהרן: שיתמהמה ו. אפילו הכי] א': אפילו (נוסף שם בכתב אחר: הכי); סי' ויעתר יצחק: עם כל זה ז. אחפה] א': נחפה ח. בכל יום שיבוא] א': בכל יום; ג': שיבא בכל יום

עיקר יג			
והיסוד השלשה עשר,	והעיקר השלשה עשר,	אני מאמין באמונה שלימה שהאל יתברך ויתעלה זכרו יחיה את המתים	אני מאמין באמונה שלמה [ראה להלן] שתהיה ^א תחיית המתים
תחיית המתים, וכבר בארנוה.	הוא תחיית המתים, וכבר ביארנו סודותיו	ויקיימם ויעמידם כהווייתם כאשר היו ונבראו וכפי סימנם וקומתם וצביונם לזמן שירצה	בעת ^ב שיעלה ^ג רצון ^ד מאת הבורא ^ה
		[ראה לעיל]	יתברך שמו ויתעלה זכרו לעד ולנצח נצחים.
		ולאותם שראויים לחיות והם יראיו ונאמניו השלימים.	

א. שתהיה] א', ג': שיהא; זי' (תסי"ג, תצ"ד), סי' פראג תצ"א, סי' עבודה ומורה דרך, סי' יד כל בו, סי' לובלין שיי"א, סי'

ר"ש סופר, ס' שער השמים, ס' אור הישר תשמ"ד, מודעה מה"יורה חטאים", ס' ויעתר יצחק : שיהיה (בביאור ר"ש סופר : "ופרושו... שיהיה ענין תחיית המתים") ב. בעת[א', ג': מתי ג. שיעלה[א', ג', ז' (תס"ג, תצ"ד), ס' עבודה ומורה דרך, ס' יד כל בו, ס' לובלין שי"א, ס' ר"ש סופר, ס' שער השמים, ס' אור הישר תשמ"ד, ס' פיזור, ס' ויעתר יצחק : שתעלה (בביאור ר"ש סופר : "כן הוא בסידורים... אבל יותר נכון הוא להגיה : שיעלה") ד. רצון[א' : הרצון ה. הפורא[א' : י"י ו. נצחים[א', ס' יד כל בו, ס' נהר שלום : ליתא

סיום			
לישועתך קויתי י"י, קויתי י"י לישועתך, י"י לישועתך קויתי. לפורקנך סברית י"י, סברית י"י לפורקנך, י"י לפורקנך סברית. ⁶⁹	[ראה לעיל בפתיחה]	... וכשיאבד לאדם עיקר מאלו העיקרים, הוא כבר יצא מן הכלל והוא כופר בעיקר ונקרא 'מין' ו'אפיקורס' ו'קוצץ בנטיות'... על כן, קנה אותם והצלח וקרא דברי אלה פעמים רכות והתכוון בהם היטב...	... וכשנתקלקל לאדם יסוד מאלה היסודות, הרי יצא מן הכלל וכפר בעיקר ונקרא 'מין' ו'אפיקורוס' ו'קוצץ בנטיעות'... (לכן, דע אותם) והצלח בהם וחזור עליהם פעמים רכות והתכוון בהם התכוונות יפה...
	[ראה לעיל בפתיחה]	כי לא חברתיו כאשר נודמן, אלא אחר יגיעה גדולה והתכוונות...	כי אני לא חיברתיו ^א כפי מה שנודמן לי, אלא לאחר עיון גדול והתכוונות...

א. חיברתיו[ביי"ו : חיברתי

מן הטבלה ניתן לראות בבירור את העובדה שהשינויים העיקריים ובעלי המשמעות בין נוסח הרמב"ם לנוסח הסידור קיימים כבר בכת"י פארמא. מדובר בשינויי נוסח, בשינויי תכנים⁷⁰ ובהחלפת הפסוק המובא כמקור לעיקר בפסוק אחר, בחלק מן העיקרים. בנוסף, בולטת מאוד הצהרת האמונה: "אני מאמין באמונה שלימה" שבה פותח כל עיקר בנוסחי פארמא והסידור, לעומת "להאמין" או "שנאמין" בחלק מהעיקרים ברשימת הרמב"ם. לעומת זאת, רוב ההבדלים בין כת"י פארמא לנוסח הסידור הם סגנוניים או נובעים מחמת הקיצור. מכך אני מסיק שכת"י פארמא הוא נוסח ביניים בין רשימת הרמב"ם לזו של הסידור.

על רוב השינויים ניתן לעמוד מהטבלה דלעיל. בפרק הבא אתייחס לשינויי התוכן.

69

הנוסח הכולל את הפסוק "לישועתך קויתי ה' " (בראשית מט:יח) ותרגומו הארמי בסדרם הרגיל ובשינוי סדר המילים מופיעים בכל הסידורים הקדומים. משמעות אמירתם כאן ניתנת להידרש בפנים שונות: א. מתוך הנחה שאמירת רשימת העיקרים מהווה סגולה לשמירה או להצלחה, מהווה אמירת פסוקים אלה תפילה ליישומה של הבטחה זו. ב. מתוך סמיכות לשני העיקרים האחרונים, העוסקים בתקוות הגאולה. לפי הסבר זה, אמירת הפסוקים מהווה סגולה לגאולה. כידוע, פסוקים אלו מופיעים גם בנוסח המלא של קריאת שמע על המיטה, הנאמרת כבקשה להגנה מפני המזיקים, וכן בברית המילה. להסברים נוספים, ראה: ס' אור החמה.

70

ראה עליהם בפרק הבא.

מבחינה מתודולוגית, אפתח בהצגת הגישות השונות שנאמרו עד כה ביחס לתופעה, ואתייחס בכל עיקר ועיקר להערותיהם ולציוניהם של קודמיי הרבים. מדובר בכמות גדולה של הערות ודיונים בחיבורים רבניים, כתבי עת ומספר בודד של מחקרים. המשותף לכולם הוא, הניסיון להבין את תופעת השינויים – בעיקר את שינויי התוכן המשמעותיים – בלא שעמד לפניהם נוסח הביניים של כת"י פארמא. חוסר זה גרם לכך שהתשובות שניתנו – אם ניתנו – היו "מקומיות", מפולפלות ודרשניות. בניתוחי אראה איך חשיפתו של נוסח פארמא שופכת אור על הסוגיה ומאפשרת לתת מענה כולל לבעיית השינויים.

ג. תופעת השינויים

כאמור, קיימת שורה ארוכה של הבדלי נוסח ותוכן בין רשימתו של הרמב"ם לרשימה שבסידור.⁷¹ חלק מן ההבדלים תלויים בתרגום המדויק של הקדמת פרק "חלק", אך עדיין נשארים הבדלים רבים נוספים.

ראשית, יש לשלול את הטענה שמדובר בהבדלי סגנון גרידא: יש לזכור, שאין מדובר כאן בפיוט שבו ייתכן שהמחבר העדיף את שלמות המשקל והחרוז על פני שיקולים תכניים, אלא מדובר בנוסח פרוזאי. יתרה מכך: הרמב"ם הגדיר את מי שאינו מקבל⁷² את העיקרים ככופר, ולכן ברור שלא ניתן במשיכת קולמוס להחליט על שינוי בתוכן העיקרים.⁷³

ר"ח הירשנזון טען בזמנו,⁷⁴ ולאחרונה החרו אחריו הר"ש וינברג⁷⁵ והר"ד יצחקי,⁷⁶ שהבדלי התוכן הרבים מוכיחים כי המחבר לא היה מלומד, ולא הקפיד כדבעי על שימור התכנים התאולוגיים של הרמב"ם.⁷⁷ מסיבה זו נוטל יצחקי חירות לעצמו לתקן בנוסח את הנראה לו כמשובש,⁷⁸ ובאופן דומה נוהג הרב מאזוז בנוסח עדות המזרח.⁷⁹

71 ראה להלן. על השינויים בין רשימת הרמב"ם לרשימות מקבילות בכתביו ההלכתיים, ראה: ראש אמנה, פרק יט; כשר, שלוש ענישות; גורן, תורת השבת והמועד, עמ' 554–561. על השינויים בינה לבין התכנים שבפיוט "יגדל" (ובמיוחד על חסרוננו של העיקר החמישי ממנה), ראה במקורות בהערה 43, וכן ב"נשאת ונתת באמונה"; ס' אוצר התפילות א, על "יגדל"; ויעש אברהם, עמ' נח–ס; ס' הרי בשמים, עמ' קמג. כמובן, נמצאו פרשנים שעשו כל מאמץ להשוות בין הרשימות: "ובאמת הכל הולך אל מקום אחד טוב ויפה וכל דבריהם מכוונים ומקבילות אחד אל אחד" (ס' שער הרחמים, עמ' עג).

72 מאמין בהם או יודע אותם, ראה הערה 23 וליד הציון להערה 110.

73 ראה למשל שו"ת משנה הלכות (טו נח) הדין ב"כשרותה" של נוסחה שמצא באחד הסידורים, ובה שינוי לשוני באחד מי"ג העיקרים.

74 שו"ת מלכי בקודש, ב, עמ' 234–235; 238–242.

75 אבן שתיה, עמ' מב.

76 יצחקי, נוסח, עמ' קז; לוח ארש, עמ' תסו.

77 בניגוד למגמות הרואות בדבריו תכנים קבליים (ראה הערה 39).

78 יצחקי, נוסח, עמ' קז. כמובן, יש שהתנגדו לשינוי בנוסח שהתקבל ו"התקדש" (מנוחת שלום, ח"ג עמ' סו–סז).

79 ראה להלן בנספח. ראה שם שיצחקי מבקר אותו על שינויים שאינם במקומם, לדעתו, וכן דעת

לאחר שהראיתי את קיומו של טופס ביניים בין רשימת הרמב"ם לנוסח הסידור, אני סבור כי השתלשלות האירועים שונה: להלן נראה כי רוב השינויים המשמעותיים נעשו כבר בכת"י פארמא, ואילו ההבדלים בין כת"י פארמא לנוסח הסידור הם סגנוניים ברובם. אם כן, מסתבר שמחבר נוסח כת"י פארמא הוא ששינה את נוסח הרמב"ם. לעומתו, מחבר נוסח הסידור עסק בעיקר בקיצור סגנוני בלבד של כת"י פארמא. בניגוד לדברי קודמיי, אני סבור כי השינויים שהטיל מחבר כת"י פארמא, שחלקם בעלי משמעות תאולוגית, לא נעשו בשגגה, אלא מתוך מודעות מלאה. הוא ניסה לטשטש ולדחוק את התכנים המימוניים השנויים במחלוקת, ובכך ליצור נוסח עממי המתאים להמון הרחב.⁸⁰ על אף השינויים העדיף המחבר להתבסס על רשימתו ומניינו⁸¹ של הרמב"ם. מגמה זו היא חלק מן המגמה ההרמנויטית ביחס למשנת הרמב"ם, הרווחת בעולם הרבני. המקצר העדיף להסתמך על רשימת הרמב"ם ולא לכתוב רשימה חדשה:

הרב סופר (מנוחת שלום, ח"ג עמ' סה–סז). האחרון מדגיש את האיסור לשנות בנוסח הסידורים.

80 ראה למשל מנוחת שלום, ח"ג עמ' סה, שכתב כן לגבי אחד השינויים. מחבר אחר כתב כן לגבי הפיוט "יגדל" (ויעש אברהם, עמ' נט).

81 יש שנתנו למספר העיקרים שמנה הרמב"ם משמעות סימבולית ומיסטית, והקבילו אותם ל"ג המידות האלהיות. דעה זו נזכרת אצל הפילוסופים היהודיים במאות ה"ט–ט"ז (ר"י אלבו: ספר העיקרים, א ג; ר"י אברבנאל: ראש אמנה, פרק ה; ר"א ביבאג': דרך אמונה [ביבאג'], דף קא ע"א; רשב"ץ: אוהב משפט, פרק ח; ר"ד מסר לאון: תהלה לדוד, ח"א יג, דף ח ע"ב), וכן בשרידים מביאור בן אותה תקופה על המשנה (ראה: אביב", ביאור על המשנה, הטוען שחיבור זה הוא מקור דעה זו). אף על פי שהדעה נדחתה ע"י הפילוסופים, שטענו כי המניין ענייני, היא אומצה מאוחר יותר ע"י מקובלים ודרשנים (ראה: ר' יום טוב ליפמן מילהויזן, בתוך: קופפר, ספר הברית; של"ה, שער האותיות, אות א; בשם המקובל ר' נתן נטע, ראה: שלומוביץ, אני מאמין, עמ' קלב; דרך אמונה [קאמרנא], עמ' צד–צו; אדם שכלי; אניה בלב ים; דף לג ע"א; תפארת צבי, ח"ג בראשית עמ' רפא; שם, ח"ד שמות עמ' נד; בכותרת הפיוט המובא אצל: הירשפלד, עמנואל הרומי, עמ' 541, ועוד). יש הטוענים למסורת שקדמה לרמב"ם ובה נזכר המספר שלושה עשר כמניין העיקרים. אלה מסתמכים בין השאר על השל"ה, המציין כי מצא "תפלה ישנה מיוסדת בשם טביומי", ובה נזכר מניין י"ג העיקרים. הם הבינו שכוונתו לאמורא רב טביומי. לדידם, מניין העיקרים עבר במסורת עתיקה מהאמורא התלמודי רב טביומי הנזכר בבבלי קידושין יד ע"ב (השואל בשו"ת חתם סופר, יורה דעה שנו; בלייך, באמונה שלמה, עמ' 13 הע' 2). אמנם, יש שפירשו שכוונת השל"ה במילה "טביומי" לתפילה שטוב לאמרה בכל יום (שו"ת שיח יצחק, סימן יז); יב"ם שיער שהכוונה אינה לחכם התלמודי אלא רומזת לשם "יום טוב" (יב"ם, אגרת, עמ' 78); נמצא מי שכיוון שזהו ר' יום-טוב ליפמן מילהויזן, שנהג לחתום את שמו "טביומי" – התרגום הארמי לשמו "יום-טוב", בדומה ל"ליפמאן" – התרגום האשכנזי (שו"ת שיח יצחק, שם; שו"ת דברי יוסף, סימן נז; אהלי יעקב, ח"א - ראש השנה, עמ' 118; תפארת צבי, ח"ד שמות עמ' נד, בהערה; אוצר הגדולים, ח"ו, עמ' קיד). ראה עוד דעת הטוען שכוונת השל"ה אינה ל"י"ג העיקרים אלא ל"י"ג תיקוני דיקנא הידועים הנרמזים ב"י"ג מידות" (שו"ת חתם סופר, אבן העזר ב, סימן קמח). כיוון אחר לחלוטין, שלא ברור לי מהו ביסוסו ההיסטורי, טוען כי הרמב"ם מנה י"ג עיקרים כנגד אמונת בני דורו ב"י"ג אלקות המושלים בעולם" (ס' רשב"ן, ח"א ס"ק כ).

הזיקה הקיימת בתודעה הציבורית בין רשימת הרמב"ם מוסיפה לה את הסמכותיות שבכבוד משקלו של הפוסק ההלכתי הגדול, ואת הדוגמיות הנובעת מכך. כך השתלבה הביקורת על מפעל העיקרים, זיהוים ומשמעותם, בתוך רשימתו של הרמב"ם. יש לציין כי גם ללא השינויים ה"יזומים" ייתכן שיש לייחס לרשימת העיקרים בהקדמת פרק "חלק" משקל תאולוגי פחות מלשאר כתביו: הרשימה נוסחה בידי הרמב"ם בשלב מוקדם יחסית של התגבשות משנתו, וכחלק מפירוש לטקסט קנוני,⁸² ולפיכך ייתכן שינוי או חזרה בחלק מפרטיה.⁸³ יש הטוענים אף לקיומה של דואליות בין כתביו ההלכתיים (פירוש המשנה ו"משנה תורה") לחיבור הפילוסופי ("מורה הנבוכים"). לשיטתם, הראשונים מבטאים תפיסה עממית יותר, שאינה דעתו "האמיתית" של הרמב"ם.⁸⁴ על כל פנים, ברור שכל שינוי מנוסח פירוש המשנה מרחיק אותנו מדעת הרמב"ם ויוצר נוסח כלאיים המנסה לשמור על נאמנות לשונית למשנת הרמב"ם בלא מחויבות פילוסופית מלאה.

ד. השינויים

עתה, אבחן את הבדלי התוכן בין רשימת הרמב"ם לרשימת הסידור, לאור נוסח הביניים של כת"י פארמא, ואנסה להוכיח את טיעוניי.

הנספחים לרשימת העיקרים

בפסקת הסיום הרמב"ם מדריך לקריאה חוזרת ומטעים את חשיבותו של עיון מעמיק ברשימת העיקרים. לעומת זאת, בפתיחה לנוסח כת"י פארמא⁸⁵ נתפסת הדרכה זו במשמעותה הרדודה ביותר: חזרה מתמדת, לשם שינון והפנמה פסיכולוגית. בכך הופך האידאל המימוני העליון של התבוננות שכלית לריטואל דתי. מגמה זו מתגברת ברשימת העיקרים גופא, שם פותח כל עיקר בכת"י פארמא ובנוסח הסידור בהצהרת אמונה: "אני מאמין באמונה שלימה". ללא ספק, השינוי שהכניס מחבר הטקסט (או מי שהכלילו בין

82 על הגדרתו של פירוש המשנה כ"פירוש" ראה: גוטל, דרך המלך.

83 למרות הקשר בין פירוש המשנה ל"משנה תורה" (טברסקי, מבוא, עמ' 13–14; 113) חזר בו הרמב"ם ב"משנה תורה" מפסיקתו המוקדמת בפירוש המשנה בעניינים הלכתיים ופילוסופיים-הגותיים (טברסקי, שם, עמ' 15–17, 277 הע' 39; גוטל, דרך המלך, עמ' פז–פט). ללא ספק, חלק מן ההבדלים בין פירוש המשנה ו"משנה תורה" נובעים מהז'אנר הספרותי השונה; ראה: טברסקי, מבוא, עמ' 333–351; הרשקוביץ, משנה תורה והמשנה. בהקשר זה ראוי לשים לב למגמה הפוכה, המוצאת שורש לדעתו המאוחרת והמפותחת בלשונו ברשימת העיקרים: בעיקר השישי (קיומה של הנבואה) הצביעו חוקרים מספר על השפעת משנת אלפארבי, שתבוא לידי פיתוח בפרקי הנבואה ב"מורה נבוכים" (פינס, מחשבת ישראל והעמים, עמ' 130–136; שוורץ, סתירה והסתרה, עמ' 74–80).

84 הדיון מסועף, ותלוי בו חלק ניכר מדיוני המחקר על משנתו ההגותית של הרמב"ם: ראה, למשל: שטראוס, רדיפה; לוינגר, הרמב"ם; הרטמן, הרמב"ם; טברסקי, מבוא, עמ' 333–351; פיקסלר, טעמי המצוות, עמ' 99; הנשקה, אחדות הגותו.

85 כאמור, לא ברור האם פתיחה זו נכתבה ע"י מחבר הנוסח. על כל פנים, עצם הכללת רשימת עיקרים בנוסח תפילה, הקיימת גם בכתבי יד אחרים מאותה תקופה, מבטאת מגמה זו.

נוסחי תפילות) מקורו בגישה שונה ליחס בין אמונה ותבונה. העממיות ניכרת גם מהבטחת השכר המתלווה בכת"י פארמא למשנן את נוסח העיקרים: "וטוב לאומרן בכל יום אחר תפלתו, כי כל האומרן בכל יום אינו ניזוק כל אותו יום". הבטחות מעין אלו מופיעות בסידורים מן המאה הי"ז.⁸⁶ "סגולה" זו התפתחה⁸⁷ בנוסח הסידור לכדי ודאות, ולא נותר למאמין אלא להתפלל ולייחל לתשועת האל: "לשועתך קויתי ה'".

העיקר הראשון

לפי הרמב"ם, העיקר כולל את האמונה⁸⁸ במציאות האל⁸⁹ ובהיותו "סיבת העולם", ושונה באופן מהותי מברואיו. עניינים אלו הושמטו מנוסחי "אני מאמין" כבר מכת"י פארמא. מנגד, נוספו בו אמונות אחרות: האל כמחדש העולם, מקיימו ומנהיגו, ושלילת קיומן של שתי רשויות.

החיסרון הראשון⁹⁰ בולט מאוד, וכמעט כל מי שעסק בהשוואת רשימת הרמב"ם ל"אני מאמין" ציין חילוף זה.⁹¹ אכן, בנוסח הספרדי הוא אינו קיים,⁹² והיו שהוסיפו את האמונה במציאות האל ובהיותו בורא העולם גם בנוסח האשכנזי.⁹³ יש שכתב שמציאות האל רמוזה במילה "הוא" בנוסח "אני מאמין".⁹⁴ יש שמצאו לכך רמז בעיקר השני בנוסח זה, במילים "היה הוה ויהיה".⁹⁵ לדעתי, המחבר הניח שמציאות האל ברורה מאליה והתכוון להדגיש עניינים נוספים.⁹⁶

- 86 ראה הערה 22.
- 87 ראה הערה 69.
- 88 או: הידיעה; ראה הערה 23 וליד הציון להערה 110.
- 89 כך מוגדר העיקר כבר אצל: ר"י אלבו (ספר העיקרים, א ג); רשב"ץ (מגן אבות, דף ג ע"א); בפירוש העיקרים המיוחס לרד"ק (אייזנמן, פירוש, עמ' 184), וכן בפיוטים שונים: ב"יגדל" – "נמצא ואין עת אל מציאותו"; ב"סימן ל"ג עיקרים לר' אליא": "מצוי" (מובא ב"מנהג רומניא", אחרי תפילת שחרית לשבת).
- 90 חסר גם בנוסח המופיע בספר הנצחון: "להאמין שיש מנהיג והוא האלוה... (ספר הנצחון, מבוא, עמ' כא–כב).
- 91 ראו למשל: יצחקי, נוסח, עמ' קז; לוח ארש, עמ' תסה; האמונה וי"ג עיקריה, עמ' לח הע' ה; מנוחת שלום, ח"ג טז (עמ' סג–סז); שו"ת מלכי בקודש, ח"ב עמ' 239; נשאת ונתת באמונה; אבן השתיה, עמ' מב; אבערלאנדער, הנוסח, עמ' רלד, ואחרים. ע"ע: אמרי קודש (קאמרנא), עמ' צה (ושוב, בסידור היכל הברכה, עמ' רצא), המתרץ כי על פי תורת הסוד "כולו חד, ואין קפידא בשינוי הלשון הזה".
- 92 אמנם בנוסח הספרדי: "אני מאמין שהבורא יתברך מצוי ומשגיח".
- 93 "אני מאמין... שהבורא יתברך שמו הוא [מצוי ראשון, והמציא כל הנמצאים], והוא בורא ומנהיג לכל הברואים..." (עבודת השם, עמ' 362). ראה הערה 78, הדיון לגבי סמכותנו לשנות את הנוסח.
- 94 נשאת ונתת באמונה, עמ' ב.
- 95 עפ"י המבואר ב"באר חיים מרדכי", עמ' כא, כה–כו.
- 96 ראה להלן, בעיקר השמיני, הנחה דומה. בספר אמונה שלימה לא התייחס לקושיה זו, והבין שמציאות האל כלולה בנוסח הסידור. הוא מקשה על השמטת משפט ה"ראי" בפירוש

ייתכן שגם השמטת ההבחנה בין האל לכל נברא אחר⁹⁷ נובעת מהיותה, לדעתו, ברורה מאלוה. ניתן לומר עוד שסבר שמקומה בעיקר הרביעי אשר בו היא התבארה באריכות. אמנם, לא ברור מדוע שינה מדברי הרמב"ם.⁹⁸

לגבי התוספת שבה הדגיש מחבר נוסח כת"י פארמא⁹⁹ את האמונה באל כבורא העולם, מתברר שכיוון לדעת הרמב"ם עצמו, שראה לנכון להוסיף בסוף ימיו פסקה לעיקר הרביעי הכוללת עניין זה.¹⁰⁰ עולה, אפוא, שלפני מחבר הנוסח שבכת"י פארמא עמדו הנוסחים הישנים שבהם לא נתפרשה תוספת זו,¹⁰¹ והוא ראה לנכון לפרשה.¹⁰² העובדה שהרמב"ם הוסיף תוספת זו בעיקר הרביעי (ולא בראשון) אינה צריכה להתמיה: קיים קשר לוגי אפשרי בין קדמות האל לבין היותו מחדש העולם.¹⁰³

ר"ח הירשנזון הצביע כאן גם על בעיה תחבירית בנוסח הסידור: המשפט "אני מאמין... שהבורא... הוא בורא" אינו תקני, שכן המושג "בורא" מוסבר על ידי עצמו.¹⁰⁴ בדיקה בכת"י פארמא חושפת את המשפט המלא ומגלה כי הבעיה מלאכותית, ונוצרה רק בשל מגמת הקצרנות שנקט המקצר.

בנוסח הסידור נוספה גם האמונה באל כמנהיג הבריאה. הירשנזון טוען¹⁰⁵ שמקורה בדברי הרמב"ם אשר לפיהם האל הוא עילת כל הנמצאות. ח' כשר הציעה שמקורם

המשנה – "ואלו נתאר סלוק מציאותו כי אז בטלה מציאות כל נמצא", ומתרץ: לא ניתן כלל לתאר או להעלות על הדעת אפשרות כזו! (אמונה שלימה, עמ' 18).

97 עליה העירו: שו"ת מלכי בקודש ב, עמ' 239; נשאת ונתת באמונה, עמ' ב.

98 על כפילתה ע"י הרמב"ם, ראה להלן.

99 וכן גם בנוסח שבספר הנצחון: להאמין שיש מנהיג והוא האלוה, ובכללו להאמין שהוא ית' ברא הכל יש מאין (ספר הנצחון, מבוא, עמ' כא).

100 "ודע כי היסוד הגדול של תורת משה רבינו הוא היות העולם מחודש, יצרו ה' ובראו אחר ההעדר המוחלט" (קאפח, עמ' רמב; וכעין זה אצל שילת, עמ' קמב). הצורך שחש הרמב"ם (וכמוהו מחבר "אני מאמין") לשוב ולהדגיש את אמונת חידוש העולם ולפרשה, נדרש כבר בכמה פנים; ראה: קלנר, תורת העיקרים, עמ' 49–53.

101 הנוסח הישן הוא גם מושא דיונו של ספר העיקרים, א יב; אילת אהבים ד, ח (עמ' קנז), ואפילו לאחרונה, גורן, תורת השבת והמועד, עמ' 553–558.

102 ראה על כך עוד בדיון בעיקר התשיעי. מאידך גיסא, ייתכן שהתבסס על הנוסח בספר המצוות: "המצוה הראשונה היא הצווי אשר צונו להאמין האלוהות והוא שנאמין שיש שם עלה וסבה הוא פועל לכל הנמצאות" (ספר המצוות, מצוה א).

103 ואכן, בלא שידעו על הוספתו של הרמב"ם את עניין החידוש, שיערו כמה חכמים כי הרמב"ם התכוון לכלול את עניין החידוש בעיקר הקדמות: אמונה שלימה, עמ' 13; נחלת יעקב, העיקר הרביעי, דף כד ע"ב; גורן, תורת השבת והמועד, עמ' 560; קוניץ, באור בחינת עולם, עמ' קכט–קל. כך עולה גם מהנוסח בהלכות יסודי התורה פ"א ה"א: "לידע שיש שם מצוי ראשון, והוא ממציא כל נמצא". א' שביד אף טוען כי העיקר הרביעי אינו אלא ניסוח שונה של האמור בעיקר הראשון: קדמות האל נובעת מהיותו סיבה בלתי תלויה בנמצאים. מטרת החזרה, לדעתו, היא כדי להסביר את העיקר החמישי: מדוע רק לו ראוי לעבוד (שביד, הפילוסופים הגדולים, עמ' 182).

104 שו"ת מלכי בקודש, ח"ב עמ' 239.

105 שם, שם.

בדברי הרמב"ם ברשימות המקבילות ב"משנה תורה".¹⁰⁶ אמנם, בכת"י פארמא מיוחסת לאל גם עובדת היותו מניע הגלגל (העליון). זוהי דעתו של אבן-רושד, אך אבן-סינא חלק עליו וטען שהאל אינו מניע את הגלגל העליון, ופרשני הרמב"ם נחלקו ביניהם מהי דעתו בעניין.¹⁰⁷ ממילא, כת"י פארמא נוקט כאן עמדה פרשנית מובהקת, שייתכן כי השמטתה בנוסח הסידור מהווה עמדה חולקת. דוגמה יפה לתהליך ההמרה התרבותי שעברה ההגות היהודית מהווה הפרשנות הרואה במשפט זה בנוסח הסידור הכללה של האמונה בהשגחה פרטית על כל הברואים, כולל בעלי חיים, צומחים ודוממים¹⁰⁸ – בניגוד לדעתו הידועה של הרמב"ם¹⁰⁹ בעניין.

על כל פנים, נראה כי הוספת תכנים נוספים דווקא לעיקר הראשון (לאמונה במציאות האל) מיועדת להתמודד עם הביקורת שהוטחה ברמב"ם על שמנה את האמונה עצמה כמצווה: המצווה אינה עצם האמונה, אלא הפן המיוחד שלה.¹¹⁰ כאן המקום לציין כי מחבר הנוסח שינה את מושג הבריאה שאליו התייחס הרמב"ם: הרמב"ם דן בחידוש העולם כאירוע קוסמי חד פעמי, ואילו הניסוח בכתב היד "וברא ובורא לכל הברואים כולם", או בנוסח הסידור "וברא לכל הברואים", קרוב יותר לתפיסת "הבריאה המתמדת",¹¹¹ ששורש לה ניתן לראות בתפיסת אנשי כת ה"מדברים" על רצון המתחדש בכל עת, שאותה דחה הרמב"ם בפירוש,¹¹² וכן במסורות פילוסופיות¹¹³ וקבליות¹¹⁴ שתפסו מקום בעולם המחשבתי אחרי הרמב"ם.

העיקר השני

נוסח פארמא מקצר את הדיון הפילוסופי על אודות אחדות האל, ובמקומו מוסיף תוספות מספר: 1. "כי הוא אלהים אמת ומלך עולם למעלה ולמטה"; 2. "והוא היה הוה ויהיה". בתוספת הראשונה ניתן לראות המשגה של אחדות האל – היותו שליט כל המציאות.

106 משנה תורה, הלכות יסודי התורה פ"א ה"ה: "המצוי הזה... והוא המנהיג הגלגל", וכן ב"תמונת הראי", ברשימת הכופרים בהלכות תשובה פ"ג ה"ז: "האומר שאין שם אלוה ואין לעולם מנהיג".

107 עין הקורא, מדף 166 ע"ב ואילך; ע"ע: תירוש-רוטשילד, ר"ד מסיר ליאון, עמ' 121–127.

108 נתיבות שלום, ח"א מאמר א ס"ק ד (עמ' מד).

109 מורה נבוכים ג יז.

110 ראה גם דברי ר' משה בן יקאר: "מציאות האל יתברך אינו עיקר מעיקרי התורה, כי יש לו מעלה עליונה על כל עיקר" (בתוך: קופפר, מתוך לנפש, עמ' 329).

111 כך הבינו, למשל, מחבר בן זמננו, ראה: באמונתו יחיה, עמ' 33–34.

112 מורה נבוכים א עג, ההקדמה השישית.

113 ראה דבריו של יצחק אלבלג: תיקון הדעות ל.

114 ראה, למשל: חלמיש, מבוא, עמ' 152–158; קול הנבואה, עמ' קצט. תפיסה זו מביאה כאסמכתא את לשון ברכת "יוצר אור": "המחדש בטובו בכל יום תמיד מעשה בראשית" (נפש החיים, א, ב). אעיר, שמקור שבח זה הוא במימרתו של ריש לקיש (בבלי, חגיגה יב ע"ב), ומפשט הדברים עולה כי "המחדש" שם אינו האל אלא "וילון", אחד משבעת הרקיעים; משמעות החידוש שם היא זריחת השמש מחדש בכל יום, כלומר התמדת מהלכם של גרמי השמים.

בתוספת השנייה ראו כמה מחברים עמעות של התוכן העיקרי.¹¹⁵ ר"ח הירשנזון העיר עוד שעניין זה מיותר, שכן הוא צוין במפורש בעיקר הרביעי.¹¹⁶ עיון בכת"י פארמא מראה שהתוספת מצויה כבר בו, וכיוון שהוא ארוך יותר אין התוספת מעמעמת.

אמנם, מהי מטרתה של התוספת? קוסמן¹¹⁷ נוטה לחשוב שמטרתה היא לשוות לנוסח אופי של הצהרת אמונה. גם אני סבור כך, ולדעתי, עם מציאת כת"י פארמא, ניתן להוכיח סברה זו, ולייחס למגמה זו גם את התוספת הראשונה: נראה, כי שתי התוספות רומזות למקור שציין הרמב"ם לעיקר זה – הפסוק "שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד": ר' יעקב בן הרא"ש מציין בספרו ההלכתי¹¹⁸ כי בעת אמירת שמות האל בשעת ברכה, יש לכוון:

ובהזכירו השם יכוין פי' קריאתו באל"ף דל"ת לשון אדנות שהוא אדון הכל ויכוין עוד פי' כתיבתו ביו"ד ה"א לשון הוי"ה שהוא היה והיה ויהיה ובהזכירו אלהים יכוין שהוא תקיף אמיץ אשר לו היכולת בעליונים ובתחתונים.

כוונה מיוחדת יש לכוון בעת אמירת הפסוק הראשון של קריאת שמע:

וצריך להאריך בד' דאחד שיעור שיחשוב בלבו שהקב"ה הוא יחיד בעולמו למעלה ולמטה ובד' רוחות העולם.¹¹⁹

כת"י פארמא המיר את הרשימה הפילוסופית שיצר הרמב"ם בנוסח הצהרתי, ולפיכך כלל בו את כל הפרטים ההלכתיים הנחוצים. נוסח הסידור קיצר נוסח זה, והשאיר רק את סופו – "היה הוה ויהיה".

העיקר השלישי

עיקר זה עוסק בשלילת הגשמות. נוסף על כך שהאל אינו גוף, הרמב"ם מדגיש שאינו "כח בגוף ולא יארעוהו מאורעות הגופים כגון התנועה והמנוחה...".¹²⁰ פירוט זה חסר בנוסח הסידור, שם כתוב רק "אינו גוף". נראה שפירוט זה אינו ברור מאליו,¹²¹ שהרי הרמב"ם הקדיש רבים מפרקי התארים ב"מורה הנבוכים" לשלול את אופני הגשמות השונים.

כת"י פארמא השכיל לקצר את הנוסח תוך שמירת פירוט זה, וכתב: "ולא כח בגוף". נראה שהחיסרון בנוסח הסידור נובע גם כאן מכך שהקיצור לא נעשה ישירות מרשימת

115 קטן, אני מאמין, עמ' 42; קוסמן, י"ג העיקרים, עמ' 339; אבערלאנדער, הנוסח, עמ' רלד.

116 שו"ת מלכי בקודש, ח"ב, עמ' 240. על הכפילות בין העיקר הרביעי לעיקרים שקדמו לו עמד כבר שביד (ראה הערה 103).

117 קוסמן, י"ג העיקרים, עמ' 339.

118 טור, או"ח ה.

119 טור, שם סא ו, עפ"י: בבלי ברכות יג ע"ב.

120 כך גם בהלכות יסודי התורה פ"א ה"ז: "אין כחו כח גוף, והואיל ואינו גוף לא יארעו לו מאורעות הגופות".

121 ולא כפי שסבר כנראה ר"ח הירשנזון, הכותב (שו"ת מלכי בקודש, ח"ב עמ' 240) כי כאן תומצת יפה תוכן דבריו של הרמב"ם.

הרמב"ם אלא דרך נוסח כת"י פארמא.

יש שכתבו שמחבר נוסח הסידור כיוון לכך בפסוקית "ולא ישיגוהו משיגי הגוף", ומפרש שהכוונה היא למקרים המשיגים את הגוף.¹²² כך נמצא גם בתרגום אלחריזי: "ולא ישיגוהו משיגי הגוף ומקרי",¹²³ וכן בנוסח אחר של העיקרים¹²⁴ "ולא ישיגנו שום אחד ממקרי הגשם". לדעתי פרשנות זו אינה ודאית,¹²⁵ אך גם אם אינה נכונה, ייתכן כאמור שמדובר בקיצור הנוסח.

העיקר הרביעי

כבר ציינתי לעיל כי הרמב"ם הוסיף בערוב ימיו פסקה בעלת משמעות בנוסח עיקר זה: "ודע כי היסוד הגדול של תורת משה רבינו הוא היות העולם מחודש, יצרו ה' ובראו אחר ההעדר המוחלט".¹²⁶ הידיעה שמדובר בתוספת מאוחרת מסבירה את אחד השינויים שעליו העירו קודמיי: בנוסח המתוקן של הרמב"ם נושא העיקר הוא חידוש העולם,¹²⁷ וקדמות האל היא חלק מכך. בנוסח כת"י פארמא, וכן בנוסח הסידור, לא נזכר חידוש העולם, ומאידך גיסא נוסף עניין האחרית. תוספת זו עשויה לטשטש את משמעות העיקר, בבחינת "כל המוסיף גורע".¹²⁸

אמנם, כיוון שברור שמדובר בתוספת מאוחרת, נמצא שלפני מחבר כת"י פארמא עמד הנוסח המקוצר ולפיו נושא העיקר הוא קדמות האל, וחשיבותו התאולוגית היא בהדגשת ההבחנה בין האל לבין ברואיו. לפיכך הוא מוסיף את עניין האחרית, המעמיק את ההבחנה בין האל לברואיו גם במישור הנצחיות,¹²⁹ ובפרט לאור הסתמכותו על לשון הפסוק בישעיה "אני ראשון ואני אחרון".¹³⁰

ניתן לראות את ההוספה שהאל הוא אחרון לכול כמשמעותית יותר: היא מרמזת על

122 לקוטי מהרי"ח, דף קג ע"ב; נשאת ונתת באמונה, עמ' ד; שלום אהלך, עמ' ז. כך פירש גם בס' ר"ש סופר (עמ' 959, בביאור).

123 גושן-גוטשטיין, תרגום אלחריזי, עמ' 189.

124 מוסד אב, עמ' 2.

125 ייתכן שמשמעות "ולא ישיגוהו משיגי הגוף" היא שלילת אפשרות השגת האל ע"י עמי הארץ המסוגלים להשיג גופים (בניגוד לחכמים, המשיגים גם מושגים מופשטים); כך משמע מסיום המשפט בכת"י פרמא: "ומהותו אין לו השגה כלל", וכפי שכותב הרמב"ם בסיום היסוד: "הוא אשר מורה עליו מה שנ' כי לא ראיתם כל תמונה כלומר לא השגתם אותו בעל תמונה". אמנם, פרשנות זו עומדת בניגוד לתרגומו של אלחריזי שהובא למעלה. בניגוד לכך, ראוי לציין כי הצירוף "משיגי הגשמות" מופיע גם פעמים מספר בתרגום אבן-תיבון למו"נ (ח"א כא, לה, נב), ובכל המופעים אנו מוצאים כי בתרגומים שתרגמו ללשון ימינו (קאפח; שורץ) תרגמו כי הכוונה למאורעות הגופים (בניגוד לאפשרות שהצגתי למעלה).

126 ראה הערה 100.

127 על חידוש העולם כעיקר אמונה במחשבה הדתית שאחרי הרמב"ם, ראה עוד: קליין-ברסלבי, תרומה.

128 קטן, אני מאמין, עמ' 42.

129 באבן השתיה, עמ' סא, סובר שקיים הבדל תוכני בין "קדמון" לבין "ראשון", ע"ש.

130 ישעיהו מד:ו, וכך פירש בס' ר"ש סופר, בביאוריו (עמ' 959).

סופיות העולם, ומגמתה סטייה מההשקפה המימונית¹³¹ אל ההשקפה שנתבארה במדרשים,¹³² וחזרת הרבה ב"תורת השמיטות" הקבלית.¹³³ ייתכן, אפוא, שכאן נעשה שינוי מודע, מתוך מגמה להתאים את הנוסח לאמונה המקובלת.¹³⁴

העיקר החמישי

כבר העירו¹³⁵ על שני שינויים: א. מדוע נכתב רק שלו לבדו ראוי להתפלל, ולא הוזכר שלו לבדו ראוי לעבוד (כולל קיום המצוות)? ואכן, בנוסח עדות המזרח: "ואין עבודה לזולתו"; ב. מדוע לא נזכר האיסור להתפלל אליו על ידי אמצעי?

שני עניינים אלה מופיעים בכת"י פארמא והם הושמטו רק בנוסח הסידור, ואעסוק בהם אחד לאחד:

א. כת"י פארמא מתייחס הן לאיסור לעבוד את זולתו והן לאיסור להתפלל לזולתו. אם "לעבוד" פירושו עבודת הקרבנות, מסתבר שהקיצור בנוסח הסידור נובע מהצורך באקטואליזציה של הנוסח המיועד לאמירה יום יומית: בהעדר יכולת הפולחן, אין טעם להזכירה. בס' כת"י בריטי נוסף גם פרט זה: "להתפלל ולעבוד"; ייתכן, אפוא, שסיבת ההשמטה בס' פראג רצ"ו היא משום הקיצור בלבד.

ב. השמטת האיסור להתפלל ע"י אמצעי יכולה להידרש בשני פנים: 1. משום הקיצור; 2. בשל המסורת העממית שהד לה בפיוטים רבים, לפנות אל מתווכי תפילה בינינו לבין האל (מלאכים, צדיקים, מתים).¹³⁶ מסתבר שמסיבה זו הושמט לחלוטין העיקר מרשימות אחדות.¹³⁷

אציין, שרבים הבינו שגם בנוסח הסידור כלול האיסור לפנות לאל בתפילה על ידי מתווכים כמלאכים או מתים.¹³⁸

131 מורה נבוכים ב כז-כט.

132 ראה, למשל, בבלי סנהדרין צז ע"א (הרמב"ם מתמודד עם אגדה זו במורה נבוכים ב כח).

133 ראה, למשל, גוטליב, מחקרים, עמ' 24–27.

134 עתה מצאתי שכ"כ בס' אמונה שלימה, עמ' 81. בדומה, טוען הר"ח הירשנזון (הנ"ל, שו"ת מלכי בקודש, ח"ב עמ' 241) שמחבר "אני מאמין" הוסיף תוספת זו כדי לשלול את ההבנה שלפיה משמעות הקדמות היא בריאה בנוסח אפלטוני (אמנם, בנוסח המתוקן שבידינו, הרמב"ם מפרש שכוונתו לבריאה אחר ההעדר המוחלט).

135 קטן, אני מאמין, עמ' 42–43; קוסמן, י"ג העיקרים, עמ' 341–342; נשאת ונתת באמונה, עמ' ח; אמונה שלימה, עמ' 89; אבערלאנדער, הנוסח, עמ' רלד–רלה; שו"ת רבבות אפרים, ח"ה או"ח ג.

136 ראה כץ, תפילה לאמצעי, שסקר את כל הדעות בעניין זה. על סקירתו יש להוסיף: ס' איש מצליח, לאוקמי גירסא, סימן קטז (עמ' לו–לח); וייס, שיעור.

137 כגון: בפיוט "יגדל" (ראה ע"כ: שלומוביץ, יגדל, עמ' קטו–קטז; שלומוביץ, אני מאמין, עמ' קל בהערה; קטן, אני מאמין, עמ' 42–43; קוסמן, י"ג העיקרים, עמ' 341–342; ויעש אברהם, עמ' נט; וכן את הפירוש בס' הרי בשמים עמ' קמג), וכן ברשימת רמח"ל (דעת תבונות, ה). האחרון מכניס במקומה את האמונה בחידוש העולם.

138 ראה במקורות שבהערה 136. הרב א' וייס אף דקדק מנוסח הרמב"ם את החילוק שכתבו רבים בין תפילה אל המלאכים לבין בקשה מהם להכניס את התפילות: נוסח הסידור (שכלל לא ידוע

אחד המחברים¹³⁹ מעיר, מדוע ננקט בנוסח הסידור "ראוי... ואין ראוי", במקום לבחור בלשון החלטי יותר, כמו "צריך" ו"אסור"? עיון בכת"י פארמא מראה כי החיווי החיובי אכן כתוב בלשון "צריך", אך החיווי השולל מנוסח "לא ראוי", כמו בנוסח הסידור שלפנינו.

העיקר השישי

הרמב"ם מדבר על האמונה באפשרות ההינבאות ובקיומה של הנבואה. אמנם, תוכן העיקר ב"אני מאמין" שבסידור הוא שדברי הנביאים הנם אמת.¹⁴⁰ מדוע, אם כן, השמיט נוסח הסידור את עצם האמונה באפשרות הנבואה?

ניתן להסביר שינוי זה באופנים מספר: ייתכן שסבר ש"בכלל מאתיים מנה": האמונה בדברי הנביאים כוללת את האמונה באפשרות הנבואה ובקיומה.¹⁴¹ ייתכן גם כי המחבר סובר כי קיומה של הנבואה ברור ופשוט, ולפיכך יש להדגיש את הנקודה המחודשת. אמנם, ניתן לטעון גם כי המחבר התכוון לסטות מ"בעיות" מספר העולות מתורת הנבואה של הרמב"ם, כגון דבקות הנביא בשכל הפועל¹⁴² ודעתו כי הנביא אינו רק צינור להעברת המסר האלוהי לעם כצורתו, אלא הוא שותף פעיל. לפי השקפה זו של הרמב"ם, הנביא מנסח את תוכן הנבואה במילותיו שלו.¹⁴³ ממילא, ייתכן מצב שבו יאמר נביא דברים שיתבררו במשך הזמן כבלתי נכונים מבחינה מדעית.¹⁴⁴ "בעיה" מפורסמת אחרת היא דעת הרמב"ם כי גם גויים יכולים להגיע למדרגת הנבואה.¹⁴⁵ דעה זו אינה מתיישבת

מי מחברו) שנקט "ואין ראוי להתפלל לזולתו" גרם בטעות לסברה שאין לפנות למלאכים כלל ועיקר, בעוד שבנוסח הרמב"ם נאסר רק לעבדם (וייס, שיעור).

139 אמונה שלימה, עמ' 90.

140 כבר עמדו על כך לוח ארש, עמ' תסו; אבן השתיה, עמ' עא; גורן, תורת השבת והמועד, עמ' 572; אבערלאנדער, הנוסח, עמ' רלה.

141 פרידמן, קושיה.

142 ח' כשר הציעה שהסיבה לסטייה זו אינה תאולוגית אלא נובעת מן הנטייה לאקטואליזציה ורלוונטיות של העיקרים: לגבי האדם המאמין בתקופת הגלות, חשוב יותר מבחינה דתית להאמין באמיתות ספרי הנבואה מאשר להניח כי השכל הפועל שופע על האדם המושלם. לדעתי, אם מגמה זו נכונה, היא הייתה צריכה להוביל לניסוח מחודש של עיקרים נוספים, או לפחות להוספת כמה עיקרים.

143 מורה נבוכים ב כט. ע"ע: הכהן, לסגנון הנבואה; נחשון, מילות הנבואה.

144 כך עולה מדברי הרמב"ם (מורה נבוכים ב ח) המביא את דעות הקדמונים בשאלה האם יש קולות לגלגלים. הוא טוען שם שהדעה המוטעית ולפיה יש קולות לגלגלים "ידועה גם באומתנו", וכמה מפרשניו (נרבוני, שם טוב, אפודי שם; עין הקורא דף 93 ע"א) מראים שהוא רומז לדברי הנביא יחזקאל בתיאור מראה המרכבה. לזיהוי זה כמובן משמעות רבה, שהובילה לביקורת על הרמב"ם; ראה: אברבנאל, שמות יט (עמ' קסז); כספי, מעשה מרכבה, עמ' 337; קופפר, יהדות אשכנז, עמ' 120–121; רוזנברג, פרשנות המקרא, עמ' 147–151. דברי נבואה שאינם מדויקים מצינו גם בדברי הירושלמי על "קלקול החשבונות" בשאלת זמן הטלת המצור על ירושלים בימי בית ראשון (ירושלמי תענית פ"ד ה"ה, כג ע"ב; ע"ע: בבלי ראש השנה יח ע"ב, בדברי התוספות ד"ה "זה תשעה בתמוז").

145 איגרות הרמב"ם, ח"א, אגרת תימן, עמ' קלח–קמ. כך נראה גם מלשונו כאן בהקדמת חלק:

עם הגישה התאולוגית הרווחת, ולכן הנוסח בכת"י פארמא הוא "שכל דברי הנביאים אמת", הווה אומר, כל תוכן דבריהם הנו תורה משמים. נראה שגם מחבר נוסח הפיוט "יגדל" היה "רגיש" לעניין, ולכן כתב: "שפע נבואתו נתנו אל אנשי סגולתו ותפארתו".¹⁴⁶

לאחר הדגשה כזו, מובן מדוע הוא מקצר את דברי הרמב"ם בעיקר השמיני ואינו מתייחס שם להדגשתו שכל מילות התורה מקודשות ונמסרו מיד ה'. לדעתו, הדבר פשוט ונכון אף ביחס לספרי הנביאים.¹⁴⁷

ר"ח הירשנזון¹⁴⁸ טוען עוד שמשמעות הנוסח בסידור בעייתית: לא ניתן להורות על אמונה בדברי הנביאים בעוד שלא ברור למי הכוונה: אם הכוונה לספרי הנבואה המקודשים בתנ"ך, היה עליו לציין זאת במפורש; אם כוונתו לנביאי האמת, הרי שהאמונה באמיתת דבריהם כלולה כבר בהגדרתם כ"נביאי אמת". לדעתי, ברור שהכוונה היא לספרי הנבואה המקודשים, והבחנתו היא בגדר "דקדוקי עניות".

העיקר השביעי

העיקר מדגיש את מעמדה המיוחד של נבואת משה רבנו, ומסתבר לראות בו מגמה של העצמת מעמדה ותוקפה הייחודי של תורת ישראל בניגוד לדתות האחרות.¹⁴⁹ ככל הנראה, הועצמה מגמה זו בנוסחים שהשתלשלו ממנו.

בנוסח שבסידור נאמר: "אני מאמין באמונה שלמה שנבואת משה רבנו עליו השלום היה/היתה/היו"¹⁵⁰ אמתית/אמתות/אמתיות...". מחברים מספר העירו¹⁵¹ שלפי נוסח זה יש כאן חזרה על הנאמר בעיקר השישי שכל דברי הנביאים אמת. ואכן, הרמב"ם אינו מזכיר כאן עניין זה, אלא מתחיל מיד: "צריך שיאמן אדם, כי הוא אביהם של כל הנביאים".

"לדעת שזה המין האנושי ימצאו בו..." (קאפח), וכן בהלכות יסודי התורה "שהאל מנבא את בני אדם" (פ"ז ה"א). דברי הרמב"ם במקורות אלו מקובלים במחקר כמבטאים את דעתו בשאלה זו (ראה למשל: לוינגר, הרמב"ם, עמ' 21–28; קלנר, אוניברסליזם ופרטיקולריזם). אמנם, בחוגי "מרכז הרב", האמונים על "סגולת ישראל", טוענים לאור ציטטות אחרות מדברי הרמב"ם כי מדובר בגישה עקרונית, אך למעשה: "שכיחות התכונות הדרושות לנבואה גבוהה בעם ישראל יותר מאשר בעמים אחרים" (שילת, סגולת ישראל, בפרט עמ' 288); "יש הבטחה אלוהית להקים נביאים דוקא מעם ישראל ולא מעמים אחרים" (מאלי, סגולת ישראל, עמ' 43–45); או שקיים הבדל מהותי בין הנבואה לישראל והנבואה לאומות העולם (בלס, מנפת צוף, עמ' 666 הע' 18). לכאורה, כך סבור גם עראמה (עקידת יצחק, וירא יט, קנח ע"א).

146 ראה: ויעש אברהם, עמ' נט.

147 ראה להלן בעיקר השמיני, שהראינו שנוסח זה כלול בעיקר השביעי בנוסחי "אני מאמין".

148 שו"ת מלכי בקודש, ח"ב עמ' 241.

149 לסיכום מחקר המגמות בגינן קבע הרמב"ם עיקרים, ראה: קלנר, תורת העיקרים, עמ' 35–45; ישפה, רמב"ם, עמ' 82–94; ע"ע: גורפינקל, דוגמטיות.

150 לעיל הראינו שקיימת גם הגרסה "היא", ונתייחס אליה להלן.

151 נשאת ונתת באמונה, עמ' ט–י; שפתי קודש, וזאת הברכה, עמ' 62.

התוספת שהצבענו עליה בנוסח הסידור מופיעה כבר בכת"י פארמא. נראה כי המקצר האלמוני סבר כי תיאורו של משה רבנו כאב החכמים/הנביאים אינו מבטא די הצורך את כוונת הרמב"ם ולפיה תופעת הנבואה שזכה לה משה רבנו שונה בתכלית מזו של שאר הנביאים. את מקום האריכות הרבה שנקט הרמב"ם בעיקר זה ביטא המקצר האלמוני בדרכו שלו: כפילת החיוב להאמין בתופעת הנבואה. הכפילות מדגישה שקיימות שתי רמות נבדלות של נבואה – נבואת כל הנביאים, ומעליה נבואת משה רבנו.¹⁵²

המשך נוסח הסידור, "ושהוא היה אב לחכמים/לנביאים לקודמים לפניו ולבאים אחריו", זוקק דיון מיוחד: משה רבנו מתואר בדרך כלל כ"אדון הנביאים" וכדומה.¹⁵³ לכן הנוסח הקדום, המגדיר את משה כ"אב החכמים", אומר "דרשני". מצינו אמנם שמשם מתואר כ"חכם" ברמה העליונה ביותר,¹⁵⁴ ואף מתואר בפירוש כ"אב החכמים" או "אב החכמה".¹⁵⁵ גם הרמב"ם, לצד הגדרתו את משה פעמים מספר כ"אדון הנביאים",¹⁵⁶ מגדירו בשני מקומות כ"אדון החכמים";¹⁵⁷ אלא ששם מדובר במעלתו של משה כמשיג ויודע, וייתכן שלכך כיוונו גם המקורות האחרים. כאן, לעומת זאת, המגמה היא קיצור קטע מיוחד בתוך רשימת העיקרים של הרמב"ם שבו הוא מאריך למנות ולתאר את ההבדלים בין משה רבנו לבין שאר הנביאים דווקא בסוגיה הנבואית. חכמים מספר עמדו על נוסח מיוחד זה¹⁵⁸ ודרשו כי תיאורו של משה כחכם דווקא

152 בס' מקור התפלות (עמ' 153–154) מעיר עוד שהיה מן הראוי להקדים את עיקר נבואת משה לנבואת שאר הנביאים (בכך תיפתר גם בעיית הכפילות). הוא טוען שלא נהגו כן כיוון שהיו נביאים שקדמו למשה רבנו. כמובן, תירוץ זה אינו מתאים למשנת הרמב"ם המבהיר שעד משה רבנו הנבואה הייתה אישית: לא יועדה לציבור הרחב אלא לנביא באופן פרטי (מורה נבוכים א סג; ב לט).

153 הכינוי "רבן של נביאים" ביחס למשה רבנו הוא עפ"י שמות רבה כא:ד; דברים רבה ב:א, ועוד. יש להעיר, שכינוי זה מוזכר גם ביחס לשמואל הנביא (ויקרא רבה כו:ז, עמ' תרא), בדומה למקבילות חז"ליות נוספות שקיימות בין משה רבנו לשמואל הנביא.

154 בבלי ראש השנה כא ע"ב; ספרי במדבר צג. על יחס הרמב"ם אליו כ"חכם" ראה: קליין-ברסלבי, שלמה המלך, עמ' 118–126 ובהע' 20. כל זה בניגוד למחברים מספר שתמהו על נוסח זה בטענה ששלמה המלך הוא המתואר במקורותינו כ"חכם" בדרגה הגבוהה ביותר (עץ יוסף, בתוך: ס' אוצר התפילות, ח"א עמ' 457); במקורות מספר מופיע הביטוי "אב החכמים" ביחס לשלמה (עקידת יצחק, שער עד; באר מים חיים, יתרו כ:ב; שם משפטים כא:ב; שם, ויקרא ט:ט; שם, דברים א:א; דגל מחנה אפרים, אחרי מות, לפסוק "ושמרתם את חקותי ואת משפטי", עמ' קסא).

155 בבלי מגילה יג ע"א: "אב בתורה, אב בחכמה, אב בנביאות"; תנא דבי אליהו, יג ד"ה כיוצא: "אב החכמים, אב הנביאים"; שם, יז: "אב החכמה ואב הנביאים"; ספרי במדבר קלד: "חכם חכמים, גדול גדולים, אבי נביאים". בעקבותיהם: "אב בתורה, אב בחכמה, אב בנבואה" (סתרי תורה, עמ' יד); "אב החכמים ואב הנביאים" (מאור ושמש, תחילת פרשת בשלח, עמ' קפז); "אב החכמים ואדון הנביאים" (עבודת הקודש, ג כד).

156 מורה נבוכים ב יט; ג יב; שם כט; שם מג.

157 מורה נבוכים א נד; ב כח. ראה דיונו של ר"ד מסיר לאון (בכת"י) מדוע לא אמר במקור הראשון "אדון הנביאים" (עין הקורא, דף 7 ע"א).

158 הראשון שעמד על השינוי הוא ר' חנוך זונדיל, בפירושו לסידור "עץ יוסף" (בתוך: אוצר

נעשה בכוונה תחילה, והוא רומז לעניינים תאולוגיים מסוימים.¹⁵⁹ מחבר אחר התפתל והציג "דרש דקדוקי": המילה "אב" מתייחסת לאמור קודם (לנביאים) וגם לאמור אחריה (לחכמים).¹⁶⁰ כפי שהראינו באפראט, בכת"י אחר מאותה תקופה הנוסח הוא "אב לנביאים". הבעיות שצינו, וכן מציאת נוסחה זו, מעלות את האפשרות שהנוסחה "אב לחכמים" היא שיבוש שהשתקע בעקבות ס' פראג רצ"ו. על כל פנים, בעקבות שינויו של סטאנוב, השתגר כיום הנוסח "אב לנביאים" ברובם הגדול של הסידורים.¹⁶¹ השוואת הנוסחים מגלה הבדל נוסף בעל משמעות: המרת לשון ההווה שנקט הרמב"ם ביחס לדרגתו של משה – "שהוא אביהן..." – ללשון עבר – "שהוא היה אב לנביאים".¹⁶² לשון העבר ב"אני מאמין" יחידאית; בעיקר השישי נאמר בלשון הווה: "שכל דברי הנביאים אמת".

ביחס להבדל השני שהצבענו עליו טען ד' יצחקי שהנוסח המקורי היה בלשון הווה והשינוי ללשון עבר הוא משיבושי הצנזור: לפי גרסת "היתה" ניתן לפרש שנבואתו של משה אכן הייתה אמיתית, אך יש נבואה חדשה, גדולה הימנה, כטענת הנוצרים.¹⁶³ הצעתו נתקלה בזמנו בביקורת קשה: בכל הנוסחים מופיעה לשון עבר ("היה" או "היתה"), ואין ולו עדות אחת לנוסח בלשון הווה.¹⁶⁴ בתשובה לביקורת טוען יצחקי¹⁶⁵ כי מדובר בשיבוש שראוי לשנותו.

גילוי המקור לרשימת הסידור מגלה כי הנוסח המקורי אכן היה בלשון הווה: "שנבואת משה רבינו עליו השלום היא נבואה אמיתית". העובדה כי מחבר רשימת הסידור נאמן בדרך כלל לרשימת כתב היד שוללת את האפשרות שמדובר בשיבוש שיצא מתחת ידו, ומאששת את ההשערה שלפנינו שיבוש של הצנזור. לעיל, באפראט לרשימת העיקרים,¹⁶⁶ הראיתי שהנוסחה בלשון הווה חוזרת שוב בס' נהר שלום, המאוחר

התפילות, ח"א עמ' 456–457).

159 ראה: שפתי קודש, פרשת וזאת ברכה, עמ' 62; ס' חלקת יהושע, עמ' רצב–רצג; ס' ר"ש סופר, מלואים עמ' שכב.

160 באר חיים מרדכי, עמ' מז. נראה שכוונתו למידת "מושך עצמו ואחר עמו" שמביא ראב"ע פעמים מספר בפירושו למקרא.

161 בס' נהר שלום: לחכמים ולנביאים. כאמור (הערה 59), בכמה סידורים חסידיים נשתמר הנוסח הקדום, ובכללו הנוסחה "אב לחכמים": תפלה ישרה; אור לישרים; לב שמח; ס' ישועות ישראל; סידור קוידנוב וסידורי סלונים וקארלין שהשתלשלו ממנו (ראה הערה 8). בס' מגן אברהם (סלונים) הדפיסו את שניהם: "[לחכמים] ולנביאים". בחסידות קארלין שימרו את נוסח "אב לחכמים" זה עד השנים האחרונות (ס' בית אהרן וישראל תשי"ב), אך במהדורות משנת תשנ"ד ואילך שינו ל"אב לנביאים", ובעקבותיהם גם בס' צלותא דאהרן (פינסק קארלין).

162 ווירמש (מאורי אור, ח"ג, דף לד ע"ב) העיר גם על לשון העבר ביחס לנבואתו של משה המופיעה ב"אני מאמין": "שנבואת משה... היתה אמיתית". אמנם, לשון העבר בהקשר זה נקוטה כבר בפירוש המשנה.

163 יצחקי, פירוש, עמ' יח הע' 4*.

164 יעקובוביטש, נוסח.

165 יצחקי, נוסח, עמ' קז.

166 בעיקר ז ציון ח.

יחסית.¹⁶⁷

באופן דומה ניתן להסביר גם את ההבדל הראשון: שינוי הגדרתו של משה מ"נביא" ל"חכם" נובע אף הוא מהתערבות הצנזור הנוצרי, ומטרתו למעט בגדולתו של משה רבנו על-מנת שלא לסתור את אמונתם על קרבתו של יש"ו לאל: משה יכול להיות מיוחד ב"חכמה", אך לא ב"נבואה", המבטאת מדרגה רוחנית של קשר עם האל.¹⁶⁸ אציין, כי בדיקה מקיפה של סידור פראג רצ"ו מוכיחה כי ננקטה בו מידה מסוימת של צנזורה. אמנם, מערכת ביקורת זו הייתה בחיתוליה, ולפיכך הופעלה רק לגבי חלק מן המוקדים המוכרים.¹⁶⁹ הימצאותם של טקסטים בעייתיים פי כמה מבחינה נוצרית¹⁷⁰ מסייגת במידת מה את ההשערה כי מקור השינויים בצנזורה חיצונית.

העיקר השמיני

ההבדל הראשון שבלט לעיניי היה הבלעת הדיון הפילוסופי המוטמע בדברי הרמב"ם והמרתו בתוכן עממי: הרמב"ם מדגיש כי איננו מבינים לאשורה את דרך נתינתה של התורה למשה, וכי הפועל "דיבור" מופיע בהקשר זה על דרך ההשאלה, ואילו בכת"י פארמא נאמר כי התורה ניתנה למשה בקולות וברקים ולפידים ושופרות, ואופן העברת התורה למשה "בהגעה הנקרא דבור" נדחק לסוף הנוסח. לדעתי, שינוי זה מבטא היטב את מגמתו העממית של המקצר. בנוסח הסידור נחשבה תוספת זו כמיותרת לגמרי, והיא הושמטה.

ר"ח הירשנזון הצביע¹⁷¹ על חיסרון אחר בנוסח הסידור, המשנה לדעתו את כל התוכן: הרמב"ם הדגיש שמקור התורה הוא מפי הגבורה ולא ממשה רבנו; ב"אני מאמין" שבסידור, לעומת-זאת, הדגש הוא שהתורה המצויה היא הנתונה למשה. אמנם, גם בנוסח זה מוזכר שהיא "נתונה", אך עיקר הדגש הוא שמקורה בתורה שניתנה למשה. השוואה לנוסח כת"י פארמא מגלה שהנוסח המקורי קרוב מאוד לדברי הרמב"ם. שוב מתברר שהחיסרון נובע מקיצורו של נוסח זה. מסתבר שהמקצר סבר שפשוט הוא שמשה

167 אמנם, בשני נוסחים אחרים של "אני מאמין" המיוחסים לרמב"ן (כת"י פרמא 1753, ראה הערה 15; כת"י וינה 148, סימנו במכון: f 1418), הנוסח הוא בלשון עבר.

168 ראה עוד: לוין ובלוי, שיבושים, עמ' 19–21. הצגת הנוסח שלפנינו כמצונזר מעלה את התהייה מדוע נותרו בו עיקרים אחרים הסותרים לכאורה את הדוגמות הנוצריות: העיקר התשיעי, שלפיו התורה לא תהא מוחלפת, והעיקר השנים-עשר, הכולל את האמונה בביאת המשיח. נראה, שמגמת הצנזורה אינה הצנעת מוקדי העימות בין היהדות לנצרות אלא מניעת מה שהם רואים כפגיעה בדתם, ובכללה פגיעה באלוהותו של יש"ו.

169 בתפילת י"ח: "ולמלשינים" (במקום: "ולמשומדים").

170 "שלא עשני גוי" (שלא צונזר ל"שלא עשני עכו"ם"); "וירשוה עובדי פסילים" (ב"נחם", שלא נשתנה ל"עובדי זרים" או ל"עובדי כוכבים" – ראה: לוח ארש, עמ' 47 הע' 207). מעניין היחס לקטע המפורסם ב"עלינו לשבח": "שהם משתחווים להבל וריק ומתפללים אל אל לא יושיע": הקטע מופיע בתפילת חול, אך נעשה ניסיון למחקו לאחר ההדפסה. בתפילת ראש השנה, הקטע כבר צונזר ל"שהם משתחווים ומתפללים ללא יושיע", וגם קטע זה הודפס שם בגופן מוקטן (על שינוי זה, ראה עוד: תורג'מן, הלשון, עמ' 37).

171 שו"ת מלכי בקודש, ב, עמ' 234–235.

לא הוסיף מדעתו.¹⁷² ראינו עוד שעניין זה מפורש בעיקר השביעי – "שנבואת משה רבינו עליו השלום היתה אמיתית".

מחברים מספר העירו¹⁷³ על עניין אחר: אצל הרמב"ם קיימת הכללה של כל דברי התורה בנבואה שקיבל משה מפי הגבורה. הערה זו נוגעת לשני נושאים: האחד, הדגשת הרמב"ם שהקבלה מפי הגבורה היא בין בתורה שבכתב ובין בתורה שבע"פ,¹⁷⁴ שהושמטה בעיקרים שבסידור (וגם בפיוט "יגדל"). מנגד, בכת"י פארמא עניין זה נזכר. ייתכן שבעת עריכת קיצור הנוסח מכתב היד לזה שלפנינו היה הצורך האפולוגטי בהדגשה זו דומיננטי פחות ממגמת הקצרות, וכבר היה "ברור מאליו" שהתורה היא גם זו שבעל-פה. יש שדרשו שלכך התכוון המקצר במילה "עתה", לאמור: לכאורה היא התחדשה (תורה שבעל-פה), אך למעשה היא כבר ניתנה למשה.¹⁷⁵ אחרים דרשו זאת מן ההדגשה "שזאת התורה".¹⁷⁶

הנושא השני שהושמט הוא היחס הזהה לכל דברי התורה, גם אלו הנראים כסיפורים היסטוריים חסרי משמעות הלכתית או מטפיזית: גם הם מפי הגבורה, ומשה לא הוסיפם מדעתו.¹⁷⁷ האדמו"ר מקאמרנא מתרץ¹⁷⁸ שמסדר "אני מאמין" השמיט עניין זה כיוון שהיה לדעתו פשוט, ורק "כופר להכעיס" עשוי לכפור בו.¹⁷⁹ על אף הסכמתי העקרונית לאפשרות כזו¹⁸⁰ לא נראה שכאן זו הייתה כוונתו, שהרי היחס לסיפורי התורה ושאלת הביקורת הגבוהה אינם דברים הברורים מאליהם. ייתכן שהנוסח בכת"י פארמא, "כל התורה כולה", רומז לנושא זה. אם אכן כך הדבר, ייתכן גם כאן שעניין זה נשמט בתהליך הקיצור השני. גם בנוגע להשמטה זו, יש שדרשו שהיא כלולה גם בנוסח הסידור המקוצר, ורמוזה בהדגשה "שכל התורה".¹⁸¹ אחר דרש זאת מאותה הדגשה בעיקר השישי: "שכל דברי הנביאים אמת".¹⁸²

172 דרך אמונה (קאמרנא), עמ' קיז (ושוב, בסידור היכל הברכה, עמ' שא).

173 ראה להלן.

174 מאורי אור, ח"ג דף לר ע"ב; מימון, חודש תשרי, עמ' א; מימון, חודש בחדשו, עמ' קנג; ורהפטיג, הערות, עמ' 18.

175 נשאת ונתת באמונה, עמ' יא.

176 באר חיים מרדכי, עמ' נא.

177 שו"ת מלכי בקודש ב, עמ' 235–237. ראה שם דעתו שגם הרמב"ם לא התכוון שהאמונה בכך מחויבת.

178 ראה הערה 172.

179 בעיקר השישי הראינו שהדגשה זו מיותרת לפי נוסחי "אני מאמין" שבהם "כל דברי הנביאים אמת", ופשוט שכך הדבר ביחס לתורה עצמה. מאידך גיסא נציין שבס' נהר שלום מוסיף כאן: "בלתי שום שינוי אפי' אות אחת", וככל הנראה מצא צורך להדגיש עניין זה. בס' חלקת יהושע, שבו נוספו שני עיקרים חדשים המדגישים את האמונה באמיתות הקבלה וקדמותה, וכן באמיתות תורת החסידות (ראה הערה 35), נימקו את ההוספה על הנוסח הרגיל על פי דברי דרך אמונה (קאמרנא) הנ"ל: היות שעליהם יצאו מערערים, אין לנו אלא להדגיש את אמונתנו בהם.

180 ראה לעיל, בעיקר הראשון.

181 דובר שלום, בתוך: אוצר התפילות, ח"א עמ' 457; ס' שער הרחמים, עמ' פג; נשאת ונתת באמונה, עמ' יא.

182 באר חיים מרדכי, עמ' מה.

העיקר התשיעי

המחברים שהתייחסו לתרגום בן יעקב העירו על הבדל בין רשימת הרמב"ם שבתרגומו ובין רשימת הסידור: לפי בן יעקב, משמעות העיקר ותוכנו הם שהבורא הוא מקור התורה, ואין להוסיף או לגרוע עליה: "ההעתק, והוא כי התורה הזאת מועתקת מאת הבורא... ועליה אין להוסיף וממנה אין לגרוע..." ; לעומת זאת, בנוסחי "אני מאמין" מפורש שהתורה לא תוחלף.¹⁸³

בעיה זו אינה קיימת בהשוואה לנוסח אלחריזי או לנוסחים המיוחדים לאבן-תיבון, שבהם כל העיקר עוסק בכך שהתורה בכללותה לא תוחלף ושאינן להוסיף עליה ואין לגרוע ממנה. המתרגמים בדורנו (קאפח, שילת) מראים כי כך מפורש במקור הערבי שכתב הרמב"ם. הרב קאפח סבור כי הסיבה להשמטה היא טעות או רשלנות של בן יעקב,¹⁸⁴ והרב שילת משער כי השינוי נובע מאימת הגויים.¹⁸⁵ מנוסח כת"י פארמא, הכולל עניין זה, ניתן להביא תימוכין להשערתו של שילת.

גם לאחר תיקון זה, נשאר הבדל בין רשימת הרמב"ם לרשימת הסידור: באחרונה נכללת רק האמונה שהתורה בכללותה לא תוחלף, והושמט האיסור להוסיף או לגרוע.¹⁸⁶ עניין זה נשמט גם מהפיוט "יגדל".¹⁸⁷

עיון בנוסח כת"י פארמא מגלה כי בו נכלל גם עניין זה, וההשמטה היא מעלילותיו של המקצר. את העדפתו להשמיט עניין זה ניתן לנמק, כמובן, ברדיפת הקיצור. כיוון אחר יתלה את השינוי בניסיון מושכל להימלט מן הקשיים שברשימת הרמב"ם: ר"י אלבו טען נגד הרמב"ם שאין למנות מצוות במניין העיקרים, ובכלל זה את איסור התוספת והגרעון.¹⁸⁸ ייתכן, אפוא, שההשמטה נועדה לפתור קושי זה.

העיקר העשירי

יש שהקשו על הנוסח שבסידור¹⁸⁹ מדוע רק עיקר זה מוכח מפסוק – "הַיִּצֵּר יַחַד לָבָם הַמִּבִּין אֶל כָּל מַעֲשֵׂיהֶם".¹⁹⁰ הם כותבים שהאסמכתא המקראית מיועדת להדגיש פרטים מסוימים בעיקר זה.

183 עמד על כך באמרי קודש, עמ' קלב (ושוב, בסידור היכל הברכה, עמ' שג), ולא ידע כי ההבדל נובע מבעיית תרגום, וכדלהלן.

184 קאפח, נזיקין, עמ' קמד הע' 77.

185 שילת, עמ' קמד הע' 58.

186 כבר עמד על כך אבערלאנדער, הנוסח, עמ' רלה.

187 ראה על כך: ויעש אברהם, עמ' נח-נט.

188 ספר העיקרים, א יד (עמ' פח); ג יד (עמ' שמד).

189 ס' שער הרחמים, עמ' פד; ברוך שאמר, עמ' רג; דרך אמונה (קאמרנא), עמ' קנה; ושוב בסידור היכל הברכה, עמ' שה; לקוטי מהרי"ח, דף קד; באר חיים מרדכי, עמ' נה; ראש אמונה, וידובסקי, הקדמת המו"ל; פתיל תכלת, קונטרס "מפי השמועה", עמ' ט.

190 אציין כאן שיבוש קל בנוסח הפסוק בכת"י פארמא: מצוטט שם "וּמִבִּין אֶת", ואילו הכתיב המקראי הוא "הַמִּבִּין אֶל". שיבושים דומים מופיעים גם בכתבי היד שבידינו – ס' כת"י פראג: "וּמִבִּין עַל"; ס' כת"י בריטי: "וּמִבִּין אֶל". הנוסח תוקן בס' פראג רצ"ו, ובעקבותיו נעלם השיבוש.

המתבונן בכת"י פארמא מוצא שברבים מן העיקרים מובאים פסוקים כתימוכין.¹⁹¹ אם כן, הקושיה רלוונטית רק לנוסח המקוצר, ולכן מסתבר שהתשובה פרוזאית, וקשורה יותר לאופן מלאכת הקיצור מאשר לסברה הנ"ל.

אמנם, הפסוק המצוטט כאן בנוסחי כת"י פארמא והסידור לא הובא בפירוש המשניות.¹⁹² מסתבר שהטעם לכך נובע משינוי תוכן בולט נוסף: הרמב"ם התייחס לידיעת האל את מעשי בני האדם, ובכת"י פארמא – ובעקבותיו בנוסח הסידור – אוזכרה גם "ידיעת מחשבותם".¹⁹³ ידיעת המחשבות מוזכרת גם בפיוט "יגדל". מסתבר שידיעת המעשים בלבד נראתה טריוויאלית, ולכן נוספה גם ידיעת המחשבות.¹⁹⁴ ח' כשר הציעה אפשרות אחרת: לדעת הרמב"ם, המדגיש את מעמד השכל ומונה מצוות המתייחסות לאמונות, ידיעת המעשים רלוונטית לעיקר הבא של שכר ועונש. מחבר הנוסח, שלא עמד על כך, הוסיף את ידיעת המחשבות, שיש בה כדי להאדיר את האל.

בנוסח פארמא מוזכרת גם האמונה כי האל שומע תפילת יחיד ורבים, ואינה בפירוש המשנה ולא בנוסח הסידור. קביעה זו נוקטת צד בדיון על משנת התפילה במחשבת הרמב"ם, וכנוסח שנועד לציבור הרחב נוטה לפרשנות מסורתית.

העיקר האחד-עשר

ורהפטיג¹⁹⁵ מעיר על השמטת עניין העולם הבא שנתבאר באריכות בפירוש המשנה. לולי היה לפנינו כת"י פארמא, היינו פוטרם זאת כלאחר יד: העולם הבא והכרת מוזכרים פעמיים בהקדמת פרק "חלק"; בפעם הראשונה, תוך אריכות וריבוי הפרטים, בפסקאות הראשונות, ובפעם השנייה, ברשימת העיקרים, שם הם זכו לאזכור קצר בלבד. מסתבר שעם כל חשיבותו של הפירוט הארוך של הגמול והעונש אין לו מקום בנוסח מקוצר בעל מגמות דוגמטיות. גם השמטת האזכור השני אינה מפתיעה: ייתכן ששניהם הושמטו מפני אילוצי הקיצור. אמנם, מתברר שהשינוי נעשה כבר בכת"י פארמא. שם לא הושמט פירוט השכר והעונש, אלא הומר: במקום ציון העולם הבא והכרת, האריך בעל הנוסח:

דִּיין אֱמֶת וְדִינוֹ אֱמֶת וְאֱמוּנָה וְהוּא הַשּׁוֹפֵט צֶדֶק וְאֱמֶת וְהוּא גּוֹמֵל טוֹב לְטוֹבִים וְלַמְקִיִּימִים תּוֹרָתוֹ חֻקּוֹ וּמִשְׁפָּטָיו וּמִצְוֹתָיו וְגוֹמֵל רָע לְעוֹבְרִים אֶת תּוֹרָתוֹ וְחֻקּוֹ וּמִצְוֹתָיו וְשׁוֹפֵט אֶת הַרְשָׁעִים בְּגִזְיָה כְּפִי רֵעֵתָם בְּהִשְׁגָּחָה גְמוּלָה; רוֹאֶה וְצוֹפֶה וּמִשְׁגִּיחַ עַל כָּל הָעוֹלָם בְּכָל יוֹם וּפָרֵט בְּצֶדֶק וְאֱמֶת.

ייתכן שמאחורי ההשמטה טעם תאולוגי: מהאזכור של העולם הבא והכרת בדברי הרמב"ם ניתן להסיק כי אין שכר ועונש בעולם הגופות;¹⁹⁶ שינוי הנוסח מאפשר את

191 על חשיבות הוכחת העיקרים מפסוקים, ראה: באר חיים מרדכי, עמ' לא.

192 אבערלאנדער, הנוסח, עמ' רלה.

193 בנוסח עדות המזרח מוזכרת רק ידיעת המחשבות, וראה ע"כ להלן.

194 כן כתוב באמרי קודש (קאמרנא), עמ' קלה-קלו (ושוב, בסידור היכל הברכה, עמ' שה).

195 ורהפטיג, הערות, עמ' 18.

196 סוגיית הגמול בעוה"ז, לשיטת הרמב"ם, סבוכה למדי. ראה דבריו בפירוש המשנה, פאה א:א; הקדמת פרק "חלק"; שמונה פרקים, פרק ח; משנה תורה, הלכות תשובה פ"ג ה"ג; מורה נבוכים ג יז; איגרות הרמב"ם, ח"א, אגרת תחיית המתים, עמ' שמב-שמד; שם, ח"ב, האיגרת

אמירת העיקר המימוני בלא לסתור את אחת האמונות החשובות. עוד הקשו,¹⁹⁷ מדוע נוסח הסידור נוקט בלשון עבר: "ומעניש לעוברי מצוותיו", בניגוד ללשון העתיד שנקט הרמב"ם: "ויעניש למי שעובר על אזהרותיה", ואף דרשו מכך עניינים שונים.¹⁹⁸ למעשה, המצב הטקסטואלי הפוך: בתרגומים החדשים, לשון הרמב"ם היא בלשון הווה "ומעניש", וכן בכת"י פארמא "ושופט את הרשעים", ואילו בנוסח הסידור הגרסאות הקדומות הן דווקא בלשון עתיד: ויענש/וענוש/ויעניש, וגרסת "ומעניש" היא משינויי ס' ויעתר יצחק. בסידורי קארלין¹⁹⁹ סדר המשפט המתאר את הגמול הפוך מבכל הנוסחים שקדמו לו, ואזכור העונש קודם לאזכור השכר: "יעניש למי שיעבור על מצותיו ויגמול טוב למי שישמור מצותיו". אחד העורכים אמר שהשינוי נעשה "כדי לסיים בדבר טוב". יש לשים-לב שכך נהגו גם בנוסח עדות המזרח: "ושהקדוש ברוך הוא מעניש לרשעים ומשלם שכר טוב לצדיקים".

העיקר השנים-עשר

העירו כאן על השמטת פרטים מספר בנוסח הסידור: א. האיסור לעסוק בחישוב הקץ;²⁰⁰ ב. שהמשיח עתיד להיות מזרע דוד ושלמה;²⁰¹ ג. מעלתו היתרה של המשיח על פני שאר המלכים.²⁰² גם כאן אומר, כי עם כל חשיבותם של פרטים אלו²⁰³ אין להם מקום בנוסחי הצהרה

על גזרת הכוכבים, עמ' תפן, ועוד, וע"ע: גורן, תורת המועדים, עמ' 83–91.

197 לקוטי מהרי"ח, דף קד ע"ב.

198 נשאת ונתת באמונה, עמ' יב–יג; באר חיים מרדכי, עמ' סג.

199 ס' בית אהרן וישראל, תשי"ב; ס' בית אהרן וישראל, תשס"ג; ס' צלותא דאהרן.

200 קוסמן, י"ג העיקרים, עמ' 346.

201 קטן, אני מאמין, עמ' 43–44; קוסמן, שם, הע' 36; נשאת ונתת באמונה, עמ' יג.

202 נשאת ונתת באמונה, עמ' יד. יש לציין שעניין זה מודגש בדברי הרמב"ם רק לפי תרגומי שלמה בן יוסף (הנדפס בתלמוד הבבלי): "ושיאמין שיהיה לו יתרון ומעלה וכבוד על כל המלכים שהיו מעולם" אלחריזי (גושן-גוטשטיין, תרגום אלחריזי, עמ' 194). במיוחס לר"ש אבן-תיבון א: "ולרוממו ולאבה ולהתפלל בעוד לאל". במיוחס לר"ש אבן-תיבון ב (ראש אמנה, פרק א): "וצריך לזכור הגאולה ואהבת ה' ויתפלל אליו..."; אצל קאפח: "ולהאמין בו מן הגדולה והאהבה ולהתפלל לבואו...", ובדומה אצל שילת: "ולהאמין בגדולתו ואהבתו והתפלה עליו" (הקדמות הרמב"ם, הקדמה לפרק חלק, עמ' קמה). קאפח מעיר כי המתרגם הקדום החליף את דברי הרמב"ם בדבריו שלו.

203 לגבי נושא א' (חישוב קיצין), ראה עוד דברי הרמב"ם במקום אחר: איגרות הרמב"ם ח"א, איגרת תימן, עמ' קמב–קנד. לגבי נושא ב (משיח משושלת דוד) הרמב"ם אף אומר: "ומכלל היסוד הזה שאין מלך לישראל אלא מדוד ומזרע שלמה דוקא. וכל החולק בענין המשפחה הזו הרי זה כפר בה' ובדברי נביאיו", וחוזר ע"כ שוב באיגרת תימן ובספר המצוות (ל"ת שסב); אמנם, ראה: ורהפטיג, משיח, הדן האם חזר בו. משום חשיבות פרט זה, מצא לנכון רי"מ עפשטיין להוסיפו בתרגום (חופשי) הגרמני שהדפיס בסידורו לצד הנוסח (ס' דרך ישרה). הרב קאפח טוען (קאפח, הע' 91; איגרות, קאפח, עמ' מז הע' 100) שיש כאן גם פולמוס עם הנצרות

מקוצרים. פתרון נוסף לקושי השני ניתן למצוא בדקדוקו של הרב מרגליות²⁰⁴ מדברי הרמב"ם בהקדמת פרק חלק, לפני מניין העיקרים. הרמב"ם מתאר שם את ימות המשיח, וכותב: "והמשיח ימות וימלוך בנו תחתיו ובן בנו". מרגליות מדייק שהרמב"ם מצביע על משיחיות פרסונלית רק לתקופת מעבר של שלושה דורות; לאחר מכן, ימלוך על העם והעולם האל עצמו. לפי דבריו, ההשמטה מובנת: זיהויו המדוקדק של המשיח אינו מהותי לתקופה המשיחית עצמה, זו שתחול לאחר תקופת המעבר. לפי דיוק זה יש לבחון באור חדש את התפיסה המקובלת על ימות המשיח במשנת הרמב"ם, ומתיישבת הקושיה שעוררו כמה מן החוקרים מדוע בחר במשיחיות פרסונלית בניגוד לרובם הגדול של המקורות המדרשיים.²⁰⁵

עניין נוסף שעסקו בו חכמים רבים הוא בירור משמעות המשפט "אַחֲכָה לוּ בְּכָל יוֹם שִׁבּוּא" בנוסח הסידור. תמצית הדיון מתרכזת בפרשנות התחבירית של המשפט: האם החובה לחכות שהמשיח יבוא בכל יום, או: לחכות בכל יום שיבוא כאשר יבוא, ונפרט: לפי האפשרות הראשונה, חלק מן העיקר הוא האמונה באפשרות ביאתו של המשיח בכל יום. אופן זה הוצג בפירוש במאה הט"ז על ידי ר' משה מטרנאני (מבי"ט),²⁰⁶ והודגש רבות בדברי הוגים בני זרמים שונים במהלך המאה העשרים.²⁰⁷ יש הדורשים כך את ההדגשה בדברי הרמב"ם "ומי שנסתפק בו או זלזל בעניינו הרי זה מכחיש את התורה", וכן בנוסח שבסידור – "ואע"פ שיתמהמה",²⁰⁸ או "אחכה".²⁰⁹ אמנם, השקפה כזו אינה כלולה בדברי הרמב"ם בהקדמת חלק, ולכאורה אינה מתאימה כלל לתפיסה המשיחית המימונית. גם בדבריו ב"משנה תורה" אין זכר לחובה שכזו: "וכל מי שאינו מאמין בו, או מי שאינו מחכה לביאתו, לא בשאר נביאים בלבד הוא כופר, אלא בתורה ובמשה רבינו".²¹⁰ מלבד זאת, תפיסה אסכטולוגית כזו צריכה להתמודד עם מאמרי חז"ל

המייחסת את משיחם כצאצא דוד אך לא מזרע שלמה: "ספר תולדות ישוע המשיח בן דוד בן אברהם" (מתיא א א); "בן נתן בן דוד" (לוקס ג לא). ערעור על סברה זו ראה אצל: שפירו, גבולות, עמ' 147–148. על מקורו של הרמב"ם במדרש, ועל מדרשים המייחסים את המשיח דווקא לזרע נתן בן דוד, ראה: מרגליות, פנינים, עמ' ריט הע' 6.

204 מרגליות, פנינים, עמ' פז.

205 ראה: שפירו, גבולות, עמ' 139–140.

206 בית אלהים, שער היסודות, פרק נ (עמ' 250).

207 המקורות רבים מאוד, וצייתי כאן למקורות שדנים בנושא ומתמודדים עם הקשיים שהבאנו למעלה: פרנקל, הפטרה, עמ' קמט–קנב; שערי אמונה, עמ' שיד–שיח (מובא גם בשערי גאולה, ח"א עמ' נ–נג; שערי הלכה ומנהג, ח"א, עמ' קפב–קפג). כך מובא בחיבורים מספר בשם הגרי"ז מבריסק (עובדות והנהגות, ח"א עמ' שכח–שכט; סלומון, צפית לישועה, עמ' קפח–קצ; אבן שתיה, עמ' צח–צט; י"ג עיקרים, עמ' 176; שו"ת אגרות משה, או"ח ה, ח, ולאחרונה: שטיינר, בנין המקדש, עמ' 454–455 והע' 7; מדרן, דניאל, עמ' 202–203). לדיון מקיף בנושא, ראה: דברי הרב שולזינגר, משמר הלוי, זבחים, סימן קעד (עמ' תיח–תכד). הנ"ל הדפיס מאמר זה שוב כמעט בכל אחד מחיבוריו (עפ"י סדר הדפסתם: משמר הלוי, חגיגה, עמ' קנד–קסג; בכורות, סימן סג; מגילה, סימן ה; סוכה, סימן פ; שבת ועירובין, עמ' קפג–רז).

208 סלומון, צפית לישועה, עמ' קצ.

209 אבן שתיה, עמ' צח.

210 משנה תורה מלכים פי"א ה"א.

המציינים ימים שבהם המשיח אינו עשוי לבוא,²¹¹ וכן עם המסורת (שיסודה מקראי) ולפיה אליהו הנביא אמור לבוא קודם לביאת המשיח.

כאמור, האפשרות השנייה גורסת כי בכל יום ויום יש לחכות למשיח שיגיע בזמן שבו הוא עתיד להגיע, ויש שהעדיפו אותה מסיבות מסורתיות או לאור הקשיים שמעוררת האפשרות הראשונה.²¹²

עיון בכת"י פארמא פותר את הספק: כאן הנוסח הוא "ואנו חייבים לחכות אל ביאתו על כל פנים בכל יום ויום". המילים "על כל פנים" מבהירות שהכוונה היא לחובה לחכות. כך עולה גם מתחילת המשפט, שם נאמר שהאמונה היא "בביאת המשיח מהרה", ודוק: מהרה – ולא היום. גם בנוסחי כת"י המקבילים לנוסח סידור פראג מוכחת פרשנות זו. בס' כת"י פראג: "נחכה לו בכל יום", ללא התוספת "שיבוא",²¹³ ובס' כת"י ורשה: "שיבא בכל יום". נציין עוד, שבנוסח עדות המזרח נאמר בקצרה: "ושיבוא מלך המשיח".²¹⁴

עניין נוסף הראוי לציון הוא המשמעות המיוחדת שניתנה לחובה לחכות בחוגים אנטי-ציוניים קיצוניים. הללו פירשו כי העיקר כולל אמונה בביאת המשיח וחובה לחכות לביאתו, אמונה השוללת כל אפשרות של פעילות אנושית לזירוז הגאולה.²¹⁵ גם ל"חידוש" זה אין תמיכה במשנת הרמב"ם, אם כי מלשונות הרשימות השונות לא ניתן להכריע בעדו או כנגדו.

ראינו לעיל שקיימות שלוש נוסחאות בניקוד המילה "שיתמהמה": שיתמהמה, שיתמהמה(ה), שיתמהמה. מבחינה דקדוקית כל צורות הניקוד הללו נכונות, אלא שמבחינת ההקשר יש כאן מקום לאפשרויות הראשונה והשלישית בלבד.²¹⁶ אמנם, עיון בדברי הרמב"ם בהקדמת חלק ובכת"י פארמא מסייע לגרסה השלישית: מוכח שם כי

211 ראה למשל: בבלי עירובין מג ע"א. מגוון התייחסויות ניתנו לקושי זה: הרמב"ם אינו פוסק כן בתורת ודאי אלא בתורת ספק (באר חיים מרדכי, עמ' סט–ע); אכן אין לומר "אני מאמין" בזמנים הללו (אור הפלאות, עמ' פב); עלינו מוטל להאמין, והמשיח כבר יתרץ קושי זה (פרנקל, הפטרה, עמ' קנב; משמר הלוי [הערה 207]). ע"ע: שו"ת דבר יהושע, ח"א סימן יג (עמ' לז).

212 אמרי אהרן, עמ' 65; שו"ת בני בנים, ח"ג, מאמר ג (עמ' קפא–קפד). כך עולה גם מן התרגום האשכנזי שעשה ר' וואלף היידנהיים (רוו"ה) בסידורו "שפה ברורה" שזכה להסכמות גדולי דורו.

213 שאמנם מצויה בס' כת"י בריטי.

214 ראה הערה 218, סעיף ג'1, דקדוק דומה מלשון נוסח זה, בעיקר הי"ג.

215 ראה למשל: שארית יעקב, עמ' שכג. מרתק לראות כי עיקרון "מקודש" זה, המעוגן בביכול בנוסח הסידור, נתפס אצל הוגה אחר כ"קציצת נטיעות" חמורה (אגרות הראיה ג, תשנ"ג, עמ' כא–כב).

216 בלשון המקרא, באות מ' האחרונה צריך להיות קמץ או פתח (בצורת הפסק – קמץ; בצורת ההקשר – פתח); בלשון חז"ל מצינו שהיא מנוקדת בצירה, ואז האות ה' האחרונה מקבלת פתח גנובה (כדרך שאר הפעלים של' הפועל שלהם היא אות גרונית), בדומה לצורת המקור המקראית: להתמהמה (שמות יב:לט). כיוון שזו צורת הפסק, באות כאן בחשבון רק האפשרויות לנקד את המ' בקמץ או בצירה. תודה לד"ר אורי מלמד שהעמידני על רזי השפה העברית בנידון זה.

משפט זה מבוסס על הפסוק: "אִם יִתְמַהֵּמָה חֶכֶה לוֹ".²¹⁷

העיקר השלושה-עשר

הרמב"ם קיצר מאוד בלשונו בעיקר זה, ונסמך על דבריו בדיון שקדם למניין העיקרים. פרט שבכל זאת מופיע שם הוא ההדגשה שתחיית המתים היא לצדיקים בלבד. אמנם, בנוסח הסידור פרט זה אינו מופיע.

בכת"י פארמא פרט זה נזכר: "ולאותם שראויים לחיות והם יראיו ונאמניו השלימים". ככל הנראה, סיבת ההשמטה מנוסח הסידור היא מגמת הקיצור.

מתברר עוד שנוסח כת"י פארמא כולל גם עניינים שלא התפרשו ברשימת הרמב"ם: "יחיה את המתים, ויקיימם ויעמידם בהווייתם כאשר היו ונבראו, וכפי סימנם וקומתם וצביונם, לזמן שירצה, ולאותם שראויים לחיות והם יראיו ונאמניו השלימים". מקורן של אמונות אלו בדברי חז"ל וכן בכתבי רס"ג, ואינן מקבילות בהכרח למשנת הרמב"ם.²¹⁸

נראה שהמחבר ניסה ליצוק תוכן באמונה זו שמשנת הרמב"ם אינה ברורה בה די הצורך, ושימשה מוקד להתקפות נגדו. דווקא המקצר השמיט תכנים אלו, וקירב את הנוסח לזה העמום של הרמב"ם.

בנוסח הסידור העיקר מסתיים בדברי שבח לבורא: "יתברך שמו ויתעלה זכרו לעד ולנצח נצחים". שבח זה אינו מופיע בכת"י פארמא, ומסתבר שנוסף כסיומת להצהרת האמונה. לשון שבח זו אינה חדשה לגמרי: הסיומת "לעד ולנצח נצחים" לקוחה מסיומת העיקר התשיעי בכת"י פארמא, שהושמטה בנוסח הסידור, ומוקמה כאן כסיום לכל י"ג העיקרים.

ה. סיכום

מחקר ארוך זה עסק בכמה פנים של נוסחי י"ג העיקרים.

א. לאור סקירה מפורטת של מנהגי האמירה השונים של נוסחים הכוללים את י"ג העיקרים, ולאחר התחקות על שורשי נוסח האמירה שבסידורי אשכנז, הראיתי כי הנוסח עבר שינויים מאז התפרסם לראשונה בסידור מודפס במאה ה"ז. טענתי כי הנוסח

217 חבקוק ב:ג (וכך פירש בס' שער הרחמים ובס' ר"ש סופר). בנוסח העיקרים המובא בכת"י הספרייה הלאומית בווינה 148 (f 1418) הפסוק משולב בנוסח: "להאמין בביאת מלך המשיח, ואם יתמהמה חכה לו כי בא יבא ולא יאחר" (דף 52 א).

218 מפורשים כאן שלושה פרטים באופן התחייה: א. הנפש תשוב לגוף ותחיה חיים גופניים. ב. המתים יחזרו למצבם הגופני שלפני המיתה. ג. התחייה תלויה בזמן – "לזמן שירצה". נושא א מפורש ברמב"ם (איגרות הרמב"ם ח"א, איגרת תחיית המתים, עמ' שנד–שנז). נושא ב אינו מפורש, ומקורו מדרשי. הרמב"ם עצמו זלזל בעיסוק בפרטים אלו (שילת, עמ' קל), ומדבריו שם משמע שהוא מתנגד לכך. נושא ג נתון לפרשנות: 1. התחייה תהיה בזמן שיקבע האל (לפרשנות זו מסייע לשון הנוסח הקצר "בעת שיעלה רצון מאת הבורא יתברך שמו", וראה זכות יצחק, ח"ב, עמ' צא–צב, המדקדק כן גם מנוסח עדות המזרח (שבו נאמר בקצרה "ושהמתים עתידים להחיות"). כבר בתלמוד מפורש שתחה"מ "אינה אלא בזמנה" (בבלי תענית ב ע"ב), וע"ע: מדן, דניאל, עמ' 202–203. 2. התחייה מוגבלת בזמן, והקמים בה עתידים למות. הרמב"ם מסכים לתוכן המתקבל משתי פרשנויות אלו (שילת, שם).

ממשיך להיות דינמי וכי שיקולים תאולוגיים ממשיכים להשפיע עליו; תיארתי את העובדה כי למרות ההתנגדות למניין העיקרים בכלל, ולמנהגי אמירתם (השונים) בפרט, השתרשו העיקרים בנוסח מקוצר, ורובו הגדול של הציבור המסורתי מתייחס אליהם כמייצגי תכניה העיקריים של אמונת ישראל. הראיתי עוד כי הקו המתנגד לרשימת העיקרים, כמות שהם, לא נעלם: מחד גיסא, קהילות ספורות נמנעות במודע מאימוץ מנהג האמירה הרווח; מאידך גיסא, כמה הוגים ומנהיגים דתיים מסתייגים מאימוץ מוחלט, ורואים לנכון להוסיף על הרשימה ה"רגילה" או לשנות כמה מנוסחאותיה כך שתכלול תכנים אחרים או נוספים. למרות התנגדותם העקרונית, הם מעדיפים להשלים ולתקן את הרשימה המבוססת על דברי הרמב"ם ולא לנסות לבטלה או להמירה באחרת. ב. הראיתי כי נמצאה בכת"י פארמא רשימת עיקרים ארוכה יותר. טענתי, כי כת"י זה שימש מתווך בין נוסח הרמב"ם לנוסח הסידור, והאחרון הוא למעשה קיצורו של כת"י פארמא.

בשלב זה הצגתי טבלה סינופטית המשווה בין הרשימות השונות של העיקרים: נוסח הרמב"ם (בשני תרגומים), נוסח כת"י פארמא ונוסח הסידור. ג. על ידי הטבלה ניתן לעמוד גם על השינויים וההבדלים הרבים בין רשימת הרמב"ם לנוסחיה המקוצרים. תיארתי בהרחבה הבדלים אלה, ואת הדעות השונות שנאמרו על ידי חכמים במהלך הדורות כדי להסבירם. לאור גילוי כת"י פארמא והתפקיד הספרותי שהוא מילא בעיצוב נוסח הסידור, טענתי כי ניתן להסביר חלק מן ההבדלים על ידי הצבעה על מגמתיות תאולוגית שהנחתה את יוצרי הנוסחים המקוצרים (פארמא ונוסח הסידור), כחלק מן המגמה שהוצעה לעיל: אימוץ התבנית שיצר הרמב"ם תוך התאמתה לדעות התאולוגיות המקובלות בזמנו ובמקומו של המחבר.

2. נוסח עדות המזרח

בדורות אחרונים נדפס נוסח הכולל רשימת עיקרים גם בסידורי עדות המזרח (להלן: נוסח ע"מ). אף הוא פותח בלשון הצהרה: "הרי אני מאמין"²¹⁹ באמונה שלמה בשלשה עשר עיקרים של התורה הקדושה.

בניגוד לנוסח המקובל בקהילות אשכנז, ששורשיו מגיעים לפחות עד המאה ה"ז, לא נמצאו עקבות לנוסח ע"מ עד לפני כמאתיים שנה. נראה שאמירת העיקרים לא הייתה נהוגה בקהילות אלה לפני תקופה זו, ורק השפעת קהילות אשכנז גרמה לאמירת י"ג העיקרים בקהילות עדות המזרח. בס' לונדון תקל"ג "כמנהג קהילות הספרדים" אנו מוצאים דווקא את הנוסח ה"אשכנזי". בס' שלוניקי תקל"ו (1776) נדפס נוסח אחר,²²⁰ שגם מקורו באשכנז.²²¹ נוסח ע"מ נדפס לראשונה בשנת תקע"ז בליוורנו (ס' תפלת החדש), ושוב בשנת תקפ"ג.

כמו כל עיבודי העיקרים, גם נוסח ע"מ זקק עיון והשוואה לרשימת הרמב"ם. כיוון

219 ס' וזרח השמש: הרי אנו מאמינים; ראה על כך להלן.

220 אחרי מודעה לערב ר"ח, דף קכה ע"ב; ראה עליו להלן.

221 הנוסח הזה כמעט לחלוטין לנוסח שכיב מרע המופיע בקיצור של"ה (עמ' רנט-רס) שנדפס לראשונה ב-1693 בפירודא (פירט) שבאשכנז, ומסתבר שנלקח ממנו.

נוסח זה קצר יותר מן הנוסח הנהוג בין יוצאי עדות אשכנז. כמובן, הקצרנות המופלגת מועדת לטעויות ולשיבושים. נציג כאן את הנוסח כפי שהוא מקובל שנים רבות ומודפס ברוב הסידורים:

הרי אני מאמין באמונה שלמה בשלשה עשר עקרין של התורה הקדושה:

א. שהקדוש ברוך הוא מצוי ומשגיח

ב. והוא אחד

ג. ואין לו גוף ואין לו דמות הגוף

ד. ושהוא קדמון לכל הקדומים

ה. ואין עבודה לזולתו

ו. ויודע מחשבות בני אדם

ז. ונבואת משה רבנו עליו השלום אמת

ח. ושהוא אדון לכל הנביאים

ט. ושהתורה נתונה מן השמים

י. ושלא תשתנה בשום זמן, חס ושלום

יא. ושהקדוש ברוך הוא מעניש לרשעים ומשלם שכר טוב לצדיקים

יב. ושיבא מלך המשיח

יג. ושהמתים עתידים להחיות

יהי רצון מלפניך ה' א-להינו וא-להי אבותינו שתכוף יצרנו לעבודתך כל ימי

חינו תמיד. אמן כן יהי רצון.

אף שנוסח זה תמציתי מאוד, ניתן להבחין שהוא כולל כמה מאפיינים ייחודיים. בנוסח זה הושמטו כמה פרטים יסודיים הקיימים ברשימת הרמב"ם, והוא כולל כמה הבדלים משמעותיים נוספים:

1. בעיקר הראשון נוספה הגדרת האל כ"משגיח".

2. העיקר העשירי, ידיעת האל, נמצא ברשימה זו במיקום חדש: העיקר השישי.

גם תוכנו השתנה: הרמב"ם דיבר על ידיעת "מעשה בני אדם", וכאן מופיעה רק ידיעת המחשבות: "ויודע מחשבות בני אדם". נראה שמחבר הנוסח בחר להדגיש שידיעת האל מגיעה עד כדי ידיעת המחשבות.

3. העיקר השישי, קיום הנבואה או שהנבואה אמיתית, נעלם,²²² והעיקר השביעי – נבואת משה רבנו – התחלק במקומו לשני עיקרים: [ז] ונבואת משה רבנו עליו השלום אמת, [ח] ושהוא אדון לכל הנביאים.²²³

השמטות והבדלים אלו בולטים מאוד בהשוואה למצב בנוסח שאלוניקי: גם נוסח זה מקוצר ותמציתי, אך בו סדר העיקרים מקביל לרשימת הרמב"ם, ואין בו השמטות.

²²² ואל תהא השמטה זו קלה בעיניך: לדעת הרב יהודה רבינוביץ ("יודל ראבינוביץ"), עיקר זה הוא שורש כל י"ג העיקרים: "דעו כי כל הי"ג עיקרים הוא כלול בדבר אחד – שכל התורה אמת... דאם ח"ו חולק על העיקר הזה, מנין לו כל העיקרים ???" (בצוואתו משנת תשנ"ח, כפי שהופצה בחוצות ירושלים בחורף תשס"ח).

²²³ כבר עמד על שינויים אלה: קוסמן, י"ג העיקרים.

יש שניסה ליישב שהקביעה שמשא הוא אדון הנביאים כוללת גם את האמונה בקיומה של הנבואה.²²⁴ אמנם, ברור שיש כאן סטייה מרשימתו של הרמב"ם.

התמיהות על נוסח ע"מ זה הובילו לשינויים מספר שעשו מהדירים בני זמננו שהתיימרו להדפיס סידורים "מדויקים": הרב מאזוז²²⁵ שינה את נוסח העיקרים ו-ז כדי לפתור את בעיית חיסרון העיקר השישי:

ו. ושהנבואה אמת

ז. ושמשה רבינו עליו השלום הוא אדון לכל הנביאים

בכך, השלים מאזוז את העיקר שנחסר בעקבות הכפלת תוכן העיקר השביעי בשישי בנוסח הנדפס.

הרב מאזוז שינה עוד²²⁶ והמיר בעיקר הראשון את לשון "מצוי" ל"נמצא", בטענה ש"מצוי" בדברי חז"ל מבטא שכיחות ולא קיום. אף שהשינוי האחרון עורר פולמוס זוטא,²²⁷ החלו שינויו להתאזרח גם בסידורים אחרים: בסידורים שנעשו תחת פיקוחו של הרב מרדכי אליהו הדפיסו תחילה את הנוסח המקובל (ס' קול יעקב), ובמהדורות החדשות (ס' קול אליהו) צוין שיש נוהגים לומר את נוסחת מאזוז. אמנם, ברובם הגדול של סידורי עדות המזרח, ביניהם כאלו הנחשבים כמדויקים, ממשיכים להדפיס את הנוסח "הישן".²²⁸

בסידור שנעשה עפ"י הרב משאש²²⁹ מצינו שינוי נוסח אחר; הצהרת הפתיחה בלשון רבים: "הרי אנחנו מאמינים", במקום לשון היחיד "הרי אני מאמין". נראה שהסיבה לשינוי היא אחדות הטקסט, שבסופו נקוטה לשון רבים: "שתכוף יצרנו לעבודתך כל ימי חיינו".

בנוסח תפילה המובא בספר תיקונים שחיבר ר' יוסף חיים מבגדד, ה"בן איש חי" (להלן: בא"ח),²³⁰ המתפלל מקבל על עצמו עול מלכות שמים ומתחייב לקיים את כל המצוות, ומשולב גם נוסח הצהרה בעיקרי האמונה הכולל אלמנטים מפסוקים וקטעי תפילה, אך עיקרו דומה מאוד לנוסח ע"מ. כיוון שסדר העיקרים בו שונה, אציגו תחילה בלשונו, ואציין את האות הסידורית של העיקר בנוסח ע"מ. לאחר מכן אציגו בטבלה משווה לנוסח ע"מ.

נוסח בא"ח

224 כך אמר לי הרב יעקב הלל (ראה עליו בהערה 50).

225 ס' איש מצליח, לאוקמי גירסא, עט.

226 שם, עח.

227 ראה: יצחקי, איש מצליח, עמ' כג; כהן, תגובה, עמ' רכח-רכט; מנוחת שלום, ח"ג, עמ' סה-סו.

228 ראה, למשל: ס' עוד יוסף חי; ס' כוונת הלב, עמ' 257-258, ועוד.

229 ס' וזרח השמש, עמ' 113.

230 אמונת עתך, עמ' ג-ד; מובא גם בס' עוד יוסף חי (עמ' 189-190). בהקדמת המהדיר מצוין שהספר כתוב בכת"י של ר' יוסף חיים, ונמצא בין גנזיו של תלמידו, אך בשערו כתוב שמחברו הוא בנימין בן משה. למהדיר אין ספק כי החיבור נכתב ע"י ר' יוסף חיים, ומסקנתו נתקבלה ע"ד א' בן יעקב (בן יעקב, אוצר, עמ' 135).

...והריני מאמין בה' א-להי ישראל, אשר ברא שמים וארץ וכל צבאם, (ב) הוא אחד, ²³¹ היה הוה ויהיה הוא קיים ושמו קיים וכסאו נכון ומלכותו ואמונתו לעד קימת, (א) והוא מצוי ומשגיח בעליונים ובתחתונים, (ג) אין לו גוף ולא דמות הגוף, (ד) והוא קדמון לכל הקדמונים, (ה) ואין עבודה לזולתו, (ז) ונבואת משה רבנו עליו השלום אמת, (ט) והתורה נתונה מן השמים, (י) ולא תשתנה בשום זמן ועדן חס ושלום, (יא) והקדוש ברוך הוא מעניש לרשעים ומשלם שכר טוב לצדיקים, (יב) ועתיד לבא מלך המשיח, (יג) ועתידים המתים להחיות.

ט ב ל ה מ ש ו ו ה

כדי לאפשר השוואה נוחה, שיניתי את הסדר הפנימי בנוסח בא"ח. האות הסידורית מציינת את הסדר הפנימי בנוסח ע"מ.

ע"מ	בא"ח
הרי אני מאמין באמונה שלמה בשלשה עשר עקרים של התורה הקדושה	והריני מאמין
	בה' אלהי ישראל
א. שהקדוש ברוך הוא מצוי ומשגיח	אשר ברא שמים וארץ וכל צבאם
ב. והוא אחד	והוא מצוי ומשגיח בעליונים ובתחתונים
ג. ואין לו גוף ואין לו דמות הגוף	הוא אחד, היה הוה ויהיה, הוא קיים ושמו קיים וכסאו נכון ומלכותו ואמונתו לעד קימת
ד. ושהוא קדמון לכל הקדומים	אין לו גוף ולא דמות הגוף
ה. ואין עבודה לזולתו	והוא קדמון לכל הקדמונים
ו. ויודע מחשבות בני אדם	ואין עבודה לזולתו
ז. ונבואת משה רבנו עליו השלום אמת	ונבואת משה רבנו עליו השלום אמת
ח. ושהוא אדון לכל הנביאים	
ט. ושהתורה נתונה מן השמים	והתורה נתונה מן השמים
י. ושלא תשתנה בשום זמן, חס ושלום	ולא תשתנה בשום זמן ועדן חס ושלום
יא. ושהקדוש ברוך הוא מעניש	והקדוש ברוך הוא מעניש
יב. ושיבא מלך המשיח	לרשעים ומשלם שכר טוב לצדיקים
יג. ושהמתים עתידים להחיות	ועתיד לבא מלך המשיח
	ועתידים המתים להחיות

ניתן לראות בטבלה את הדמיון הרב בין שתי הרשימות, וכן שינויים ודגשים :
א. נוסח בא"ח מוסיף ופותח בהצהרת אמונה בה' אלהי ישראל בורא העולם. יש כאן, למצער, הוספה של עיקר אחד נוסף.²³²

231 בס' עוד יוסף חי: הוא היה.

232 ייתכן שאף עיקר בריאת העולם. עוד ייתכן כי ההצהרה "ה' אלהי ישראל" רומזת – אולי – על

ב. נוסח בא"ח משמיט את העיקרים ו' – "וידע מחשבות בני אדם", וח' – "ושהוא אדון לכל הנביאים".

ג. נוסח בא"ח פותח בעיקר אמונה נוסף: האמונה בבריאה וחידוש העולם, ומצמיד אליה את העיקר השני – אחדות האל.

ד. נוסח בא"ח מרחיב את העיקר הראשון – מציאות האל: "והוא מצוי ומשגיח בעליונים ובתחתונים".

הדמיון הלשוני הרב בין שתי הרשימות מלמד על זיקה ביניהן, וכך גם ההשמטה המשותפת של עיקר האמונה בקיומו של כוח הנבואה. אמנם, איני יכול לקבוע האם פיוט זה קדם לנוסח ע"מ ונתקצר ממנו, או שמא להפך: פיוט זה מיוסד על נוסח ע"מ. אם אכן חיבר בא"ח את נוסח הפיוט ולא העתיקו מאחר²³³ הרי שרק האפשרות השנייה קיימת, שהרי נוסח ע"מ נמצא לפנינו כבר עשרות שנים לפני הולדתו של בא"ח. לפי זה, בא"ח שילב בנוסח התפילה שחיבר את נוסח ע"מ, תוך שינויים מסוימים. הבא"ח היה מודע לקשיים שהועלו ברשימת הרמב"ם, בנוסח קהילות אשכנז ובנוסח ע"מ. השינויים והדגשים בנוסח בא"ח נועדו לפתור קשיים אלו, ולהציע רשימת עיקרים החפה מקשיים: ראשית, בא"ח מוצא לנכון להדגיש את בריאת העולם במפורש ולהשלים בכך את החוסר היסודי המצוי ברשימת הרמב"ם, וכפי ששינו כבר בנוסחי אשכנז בכת"י פארמא ובנוסח הסידור. הריבוי שבבריאה והכוחות השונים שמתגלים בה, מחייבים להקדים את ההדגשה בדבר אחדות הבורא.

לאחר מכן, אין מקום לעיקר המתייחס רק למציאות האל, שהרי זה כלול בכך שהוא בורא. לפיכך, עיקר הדגש הוא עניין השגחתו, המורחב בנוסח בא"ח ומדגיש שהאל משגיח בעליונים ובתחתונים. כך כולל עיקר זה את העיקר השישי בנוסח ע"מ, "וידע מחשבות בני אדם", והוא מושמט בנוסח בא"ח.

העיקר השמיני בנוסח ע"מ – שמשה הוא אדון הנביאים – הושמט אף הוא. כך נמנעת הכפילות המיותרת של עיקר האמונה במעמדה של נבואת משה, הקיים בנוסח ע"מ. אין גם טעם להכניס במקומו את האמונה בקיומה של הנבואה, שהרי המצהיר שלנבואת משה מעמד על כולל בכך את האמונה בקיומה של תופעת הנבואה.²³⁴

3. מסקנות

מתברר, אפוא, כי חכמי עדות המזרח בדורות האחרונים התייחסו לנוסח הנדפס בקיבעון קטן מזה של חכמי אשכנז, וחלק מהם לא היססו להגיה בו ואף לשנותו. ייתכן שגם בסוגיה זו באים לידי ביטוי הבדלים יסודיים בין שתי קבוצות חכמים אלה בדרכי הלימוד והפסיקה, אך מסתבר יותר לתלות את הבדלי היחס בהבדל ההיסטורי שבין מנהגי האמירה של העיקרים: כיוון שהחכמים האשכנזיים התמודדו עם נוסח שזכה להתקדש

סגולתם של ישראל.

233 כפי שצוין לעיל (הערה 230), איננו יודעים בוודאות אפילו אם ר' יוסף חיים קשור לספר זה.

234 הראינו לעיל את הכפילות הקיימת ברשימת הרמב"ם ובנוסח הסידור בין העיקרים ו–ז.

מאות שנים, לא יכלו רובם אלא לפלפל בו. לעומתם, חכמי עדות המזרח התמודדו עם מנהג אמירה צעיר, ועם נוסח שזה מקרוב בא, ולא היססו להגיה בו ולשנותו.

מקורות וקיצורים ביבליוגרפיים

א. מקורות

אבן השתיה = יוחנן מאיר בקהופר, אבן השתיה, פירוש על י"ג העיקרים, רמת בית שמש: [חמו"ל], תשס"ה

אברבנאל = ר' יצחק אברבנאל, פירוש על התורה, ירושלים: בני אברבנאל, תשכ"ד
אגרת חמודות = Eliyyah Hayyim ben Binyamin da Genazzano, *La Lettera preziosa*, Fabrizio Lelli (trans. & ed.), Firenze: Giuntina, 2002

אגרות הראיה = הרב אברהם יצחק הכהן (ראי"ה) קוק, אגרות הראיה, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשמ"ה

אגרות צפון = הרב שמשון בן רפאל הירש, אגרות צפון, בני ברק: נצח, תשכ"ז
אדם שכלי = שמעון בן שמואל, אדם שכלי, טינגן: [חמו"ל], ש"ך
אהלי יעקב = יעקב יצחקי, אהלי יעקב, מחזור מפורש בנוסח עדות המזרח, ירושלים: בקאל, תשל"ה
אוהב משפט = ר' שמעון בן צמח דוראן (רשב"ץ), אוהב משפט, ביאור לספר איוב, ונציה, שמ"ט
אוצר הגדולים = נפתלי יעקב הכהן, אוצר הגדולים אלופי יעקב, חיפה: [חמו"ל], תשכ"ז-תש"ל
אוצר מנהגי חב"ד = יהושע מונדשיין, אוצר מנהגי חב"ד, ירושלים: היכל מנחם, תשנ"ה
אור ה' = ר' חסדאי קרשקש, אור השם (בעריכת הרב שלמה פישר), ירושלים: ספרי רמות, תש"ן
אור הפלאות = נתנאל קאופמן ושמואל א' טיקטין, אור הפלאות, שאלות ותשובות לחדורי תורה ופתגמי חז"ל, ניו יורק: [חמו"ל], תשי"א

אזור האמונה = משה האגר, אזור האמונה, סיגהעט: האחים ראזענטהאל, תרפ"ה
איגרות הרמב"ם = מהד' הרב יצחק שילת, איגרות הרמב"ם, ירושלים: הוצאת שילת מעלה אדומים, תשנ"ה

איגרות, קאפח = מהד' הרב יוסף קאפח, אגרות הרמב"ם, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשנ"ד
אילת אהבים = ר' שלמה אלקבץ, אילת אהבים, ביאור לשיר השירים, ירושלים: עופר האילים, תש"ס
אמונה שלימה = הרב אברהם יוסף גאטעסמאן, אמונה שלימה, ביאור על י"ג העיקרים, ניו יורק: [חמו"ל], ת"ש

אמונת עתך = [מיוחס ל] ר' יוסף חיים מבגדד (בן איש חי), אמונת עתך, לימודים ותקונים הצריכים ונחוצים לאדם, ירושלים: ר"ח הכהן, תשכ"ד

אמרי אהרן = אהרן אשר וואלינעץ, אמרי אהרן, ניו יורק: [חמו"ל], תשי"ג
אמרי פנחס = אמרי פנחס השלם, [עפ"י] ר' פנחס מקאריץ, אלימלך אלעזר פרנקל, בני ברק: י"ש פרנקל, תשס"ג

אניה בלב ים = בועז רפאל רוטשילד, אניה בלב ים, פיורדא, תקכ"ו (1766)
באמונתו יחיה = הרב יואל שוורץ, באמונתו יחיה, לקט בירורים וביאורים ביסודות האמונה ומצוותיה, ירושלים: דבר ירושלים, תשל"ט

באר חיים מרדכי = חיים מרדכי ראללר, מאמרי באר חיים מרדכי, [חמ"ד ומו"ל], תרצ"ט
באר מים חיים = ר' חיים מטשארנאוויץ, באר מים חיים, ירושלים: [חמו"ל], תשנ"ב
בי"ו = שלמה בן יוסף בן יעקב, פירוש המשנה לרמב"ם (סדר נזיקין), בתוך: מהדורת ש"ס וילנא בית אלהים = ר' משה מטראני (מבי"ט), בית אלהים, ורשה, תרל"א

בן יעקב = שלמה בן יוסף בן יעקב, מבוא לפרק חלק, מהד' יצחק האלצער (הולצר), ברלין:
[חמו"ל], תרס"א

ברוך שאמר = ברוך הלוי עפשטיין, ברוך שאמר, באור לתפילות, תל אביב: [חמו"ל], תשל"ט
ברכות החיים = חיים קרויס, ברכות החיים, בעניני הזכרת "הגשם" בסגול ושמירת מנהגים, בני ברק:
[חמו"ל], תש"ס

דגל מחנה אפרים = משה חיים אפרים מסדילקאב, ירושלים: מיר, תשנ"ה
דודי לצבי = הרב דוד כהן והרב צבי יהודה קוק, דודי לצבי, חליפת איגרות (בעריכת הראל כהן),
ירושלים: מכון נזר דוד, תשס"ה

דליות יחזקאל = הרב יחזקאל סרנא, דליות יחזקאל, ירושלים: מוסד השכל שע"י ישיבת חברון, ח"ד,
תשס"ג

דעת תבונות = ר' משה חיים לוצאטו (רמח"ל), מהד' הרב חיים פרידלנדר, בני ברק: [חמו"ל],
תשנ"ח

דקדוקה של נפש = דקדוקה של נפש, ודוי לשכיב מרע, פרמישלא, תרמ"ה, בתוך: מאיר וונדר,
צוורה לאלעזר, ירושלים: [חמו"ל], תש"ס

דרך אמונה (ביבאג') = ר' אברהם ביבאג', דרך אמונה, קושאנדינה, רפ"ב
דרך אמונה (קאמרנא) = יצחק יהודה יחיאל מקאמרנא, דרך אמונה, בתוך: אמרי קודש, ליקוט
קונטרסים שונים מאדמו"רי קאמרנא, ירושלים: מכון היכל הברכה, תשנ"ז

דרך אמונה (תולדות) = דרך אמונה, ירושלים: מוסדות תולדות אהרן, תשנ"ג
דרך הטובה והישרה = שלום יוסף קליין, דרך הטובה והישרה, סאטמאר: מ"ל הירש, תרפ"ו-תרפ"ט
האלף לך = יוסף מאלינובסקי, האלף לך, חיבור קראי על עיקרי האמונה, אמשטרדם, ת"י

האמונה וי"ג עיקריה = אברהם מנחם הוכמן, האמונה וי"ג עיקריה, ירושלים: [חמו"ל], תשס"ה
הכנה דרבה = משה בן עמרם גרינוואלד, הכנה דרבה, צוואה, ברוקלין: כולל ערוגת הבשם, תשכ"ו
הנהגת מהרש"ל = משה בן אברהם, הנהגת מהרש"ל, מהדורת יצחק רפאל, ירושלים: מוסד הרב
קוק, תשכ"א

הנהגות צדיקים = חיים שלמה הלוי ראטטענבערג, הנהגות צדיקים, ירושלים: מכון שערי זיו,
תשמ"ח-תשנ"א

הקדמות, רבינוביץ = רבנו משה בן מימון (רמב"ם), הקדמות לפירוש המשנה (בעריכת מרדכי דב
רבינוביץ), ירושלים: מוסד הרב קוק, תשכ"א
הקדמות, שילת = הקדמות הרמב"ם למשנה, המקור הערבי ותרגום חדש, הרב יצחק שילת,
ירושלים: מעליות, תשנ"ב

ויעש אברהם = ר' מנחם מענדל חיים לאנדא, ויעש אברהם, נוסח התפילה ומנהגי ר' אברהם
מטשעכנוב, לודז': מ' ליבסקינד, תרצ"ו.

זכות יצחק = יעקב חיים סופר, זכות יצחק, ירושלים: [חמו"ל], תשנ"ד
זמירות דוד = שלום מאיר מאיראווין, זמירות דוד, ביאור על הסידור, וילנא, תרל"ט
חסד לאברהם = ר' אברהם "המלאך", ירושלים: [חמו"ל], תשנ"ה

ויטירבו, אמונת חכמים = אברהם חיים ויטירבו, "ספר אמונת חכמים", בתוך: טעם זקנים,
דפים יט-מט (בעריכת אליעזר אשכנזי), פרנקפורט: [חמו"ל], תרט"ו

זכור לאברהם = שמשון ראזנפעלד, זכור לאברהם, הליכות והנהגות מהאדמו"ר מ"תולדות אהרן",
ירושלים: [חמו"ל], תש"ס

טור = יעקב בן הרא"ש, ארבעה טורים, ירושלים: מוסדות שירת דבורה ומכון ירושלים, תש"ן
י"ג עיקרים = הרב אברהם יצחק נריה, י"ג עיקרים (ביאורים ומקורות), כפר הרואה: חי רואי, תשנ"ב

יסודות המשכיל = ר' דוד בר יום טוב בן ביליא, יסודות המשכיל, בתוך: אליעזר אשכנזי (עורך), דברי חכמים, מיץ, תר"ט

יסודות האמונה = חוטר בן שלמה, שרח אלקנאעד (יסודות האמונה וביאורם) (בתרגום צדוק יצהרי), ראש העין: [חמו"ל], תשמ"ח

יסודי האמונה = יואל יעקב ספרקה, יסודי האמונה, [חמ"ד ומו"ל], תשמ"ו
 יסודי התורה = שמעון אהרן אגסי, יסודי התורה, ירושלים: אהבת שלום, תשס"ג
 יפה שיחתן = שלום יוסף היילפרין, יפה שיחתן של עבדי אבות, לונדון: [חמו"ל], תשס"ד
 כספי, מעשה מרכבה = יוסף כספי, ביאור מעשה מרכבה, בתוך: מקראות גדולות "הכתר", יחזקאל, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, תש"ס, עמ' 334–339

כתבי ר"י שו"ב = כתבי ר' יאשע שו"ב, [הפצה פנימית, חמ"ד], תרס"ו
 לבוש = ר' מרדכי יפה, ספרי לבושים, ירושלים: מכון זכרון אהרן, תש"ס
 לוח ארש = ר' יעקב מעמדין, לוח ארש (בעריכת דוד יצחקי), ירושלים: אוצרנו, תשס"א
 לקוטי מהרי"ח = ישראל חיים פרידמאן, לקוטי מהרי"ח, ניו יורק: א"י פרידמאן, תשכ"ד
 מ' מנהג רומניא = מחזור מנהג רומניא, כת"י ותיקן 320 (צילום: f 370), דף 1 ע"א–ע"ב
 מאור ושמש = ר' קלונימוס קלמן עפשטיין, מאור ושמש, ירושלים: [חמו"ל], תשמ"ז
 מאורי אור = אהרון ווירמש, מאורי אור, פירוש לתלמוד, מיץ, תק"ן-תקצ"א
 מגדולי התורה והחסידות = אברהם יצחק ברומברג, מגדולי התורה והחסידות, ירושלים: המכון לחסידות, תשכ"ג

מגדל עוז = ר' יעקב מעמדין, מגדל עוז, ירושלים: פישר, תשנ"ג
 מגן אבות = ר' שמעון בן צמח דוראן (רשב"ץ), מגן אבות, החלק הפילוסופי, ליוורנו, תקמ"ה
 מהרי"ל = ר' יעקב מולין, ספר מהרי"ל, מנהגים (בעריכת ש"י שפיצר), ירושלים: מכון ירושלים, תשמ"ט

מודעה מ"ה'יורה חטאים' " = [מיוחס ל: ר' אלעזר בן יהודה מגרמיזא (הרוקח)], כת"י לונדון D 5559 (סימנו בספרייה הלאומית: Ph 521 / f 6520)

מורה הנבוכים = ר' משה בן מימון (רמב"ם)
 מוסד אב = מוסד אב, ליוורנו, תקע"ט
 מכתבי חפץ חיים = הרב ישראל מאיר הכהן מראדין, מכתבי הרב חפץ חיים זצ"ל, ירושלים: [חמו"ל], תשל"ה

מנהגי ישרון = אברהם אליעזר הירשאוויץ, אוצר כל מנהגי ישרון, סט-לואיס: [חמו"ל], תרע"ז
 מנוחת שלום = יעקב חיים סופר, מנוחת שלום, ירושלים: [חמו"ל], תשס"ב
 מעבר יבק = אהרן ברכיה ממודינא, מעבר יבק, ירושלים: אהבת שלום, תשנ"ו
 מעיינות האמונה = אליעזר פרסמן, מעיינות האמונה, על י"ג העיקרים להרמב"ם, בני ברק: [חמו"ל], תשס"ב

משמר הלוי = משה מרדכי שולזינגר, משמר הלוי, חידושים על הש"ס, בני ברק: [חמו"ל], [זבחים, תשמ"ו]; חגיגה, תשמ"ז; בכורות, תשנ"ז; מגילה, תש"ס; סוכה, תשס"ב; שבת ועירובין, תשס"ג]

משמרת שלום = ר' שלום מקאידינאו, משמרת שלום, דינים ומנהגים, ירושלים: מכון מילין יקירין, תשס"ג

נגיד ומצוה = ר' יעקב חיים צמח, נגיד ומצוה, מנהגי האר"י, קניגסברג, תרי"ח
 נחלת יעקב = יעקב מאיר שפילמאן, נחלת יעקב, ביאור על י"ג העיקרים, שאלוניקי, תרט"ז
 נשאת ונתת באמונה = נחום ווייס, נשאת ונתת באמונה, ירושלים: [חמו"ל], תשס"ה
 נפש החיים = ר' חיים מוולאזין, נפש החיים, מהד' יששכר דב רובין, בני ברק: [חמו"ל], תשנ"ט

נפש שמשון = שמשון דוד פינקוס, נפש שמשון, שערי האמונה, ירושלים: [חמו"ל], תשס"ה
נתיבות שלום = ר' שלום נח ברזובסקי מסלונים, נתיבות שלום, ירושלים: ישיבת בית אברהם
סלונים, תשמ"ב

ס' אוצר התפילות = שמואל שרגא פייגנזון (שפ"ן הסופר) (עורך), סידור אוצר התפילות, נוסח
אשכנז, וילנא: [חמו"ל], תרפ"ח

ס' אור החמה = זונדל קרויזר, סידור השלם עם פירוש אור החמה, ירושלים: [חמו"ל], תשס"ו
ס' אור הישר תס"ט = סידור אור הישר, [עפ"י] מאיר בן יהודה פופרש, אמשטרדם, תס"ט
ס' אור הישר תרפ"ח = סידור אור הישר קאידונוב, וילנא, תרפ"ח (ד"צ: תל אביב:
[חמו"ל], תשל"ט)

ס' אור הישר תשכ"ד = סידור אור הישר בעלזא, ירושלים: [חמו"ל], תשכ"ד
ס' אור הישר תשמ"ד = סידור אור הישר סלאנים, ירושלים: מוסדות חסידי סלאנים – באר
אברהם, תשמ"ד

ס' אור לישרים = סידור אור לישרים, זיטאמיר, תרכ"ד
ס' אזור אליהו = [עפ"י] הגר"א, סידור אזור אליהו (בעריכת ישעיהו כהן ואליהו וינוגרד), ירושלים:
כרם אליהו, תשנ"ח

ס' איש מצליח = הרב מאיר מאזוז, הסדור המדויק איש מצליח השלם, בני ברק: מכון הרב
מצליח, תשנ"ז

ס' באר משה = סידור באר משה, לפי נוסחאות ומנהגי בית קוֹז'ניץ, תל אביב: מוסדות עבודת ישראל
דחסידי קוֹז'ניץ, תשס"ד

ס' בית אהרן וישראל תשי"ב = סידור בית אהרן וישראל, ניו יורק: [חמו"ל], תשי"ב
ס' בית אהרן וישראל תשנ"ד/תשס"ג = סידור בית אהרן וישראל השלם (בעריכת ברוך מאיר יעקב
הלוי), ירושלים: מוסדות סטולין קרלין, תשנ"ד/תשס"ג

ס' בית יעקב = [עפ"י] ר' יעקב מעמדין, סידור בית יעקב, לעמבערג: [חמו"ל], תרס"ד
ס' ברלין ת"ס = סידור ברלין, ת"ס

ס' דינהקנפורט תקמ"ד = סדר תפילות מכל השנה, דינהקנפורט, תקמ"ד
ס' דעת קדושים = אברהם יצחק אמקרויט (עורך), סידור דעת קדושים, פרעמישלא, תרנ"ב
ס' דרך חיים = חיים ליפשיץ, דרך חיים, זולצבאך, תס"ג

ס' דרך ישרה תס"ג = יחיאל מיכל עפשטיין, סדר תפלה דרך ישרה, פרנקפורט דאודר, תס"ג
ס' דרך ישרה תצ"ד = הנ"ל, אמשטרדם, תצ"ד
ס' דרך ישרה תקנ"א = הנ"ל, אופיבאך, תקנ"א

ס' הגאונים והמקובלים = משה יאיר ווינשטוק, סידור הגאונים והמקובלים, [חמ"ד ומו"ל],
תש"ל-תשמ"א

ס' הגיון הלב = ליזר לאנדסהוטה, הגיון הלב, ברלין, תר"ה (1845)
ס' היכל הברכה = מ"מ ווייס (עורך), סידור היכל הברכה קאמארנא, בני ברק: ישיבת היכל הברכה
קאמארנא, תש"ן

ס' הנאו = יוסף תבורי (עורך), סידור הנאו שפ"ח, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ד
ס' הרי בשמים = ישעיה מפראגא, סידור הרי בשמים, ורשה, תרמ"ד
ס' השל"ה = [עפ"י] ר' ישעיה הלוי הורוויץ (של"ה) (בעריכת הרב אברהם הלל), ירושלים: אהבת
שלום, תשנ"ח

ס' ווילנא = [עפ"י] מנהגי אשכנז ונוסח הגר"א, סידור ווילנא (בעריכת מאיר הירש), ירושלים:
מסורת, תשמ"ד

השפעת תמורות מחשבתיות על נוסחי "אני מאמין" קה

- ס' וזרח השמש = [עפ"י] הרב שלום משאש, סידור וזרח השמש כמנהגי מרוקו (בעריכת ש' עמיחי וע' בן שמחון), ירושלים: א' אלעזרא, תשס"א
- ס' ויעתר יצחק = יצחק סטאנוב, תפלה מכל השנה, ברלין, תקמ"ה
- ס' חלקת יהושע = [עפ"י] ר' יחיאל יהושע מביאלא, סידור חלקת יהושע לימות החל, ירושלים: מגמ"ה – מוסדות גנזי מהרי"ץ ביאלא, תשנ"ט
- ס' חמדת ישראל = [עפ"י] ר' חיים אלעזר שפירא ממונקאטש, סידור חמדת ישראל, כולל כוונות האר"י ז"ל, ירושלים: אור תורה מונקאטש, תשנ"ח
- ס' יד כל בו = יד כל בו, סידור, פרנפורט דמיין, תפ"ז
- ס' ישועות ישראל = סידור ישועות ישראל, עם פירוש דברי חיים, לובלין: [חמו"ל], תר"ע
- ס' כוונת הלב = סידור כוונת הלב, נוסח עדות המזרח (בעריכת דורון רונן), פתח תקוה: מכון שירה חדשה, תשס"ו
- ס' כת"י בריטי = סידור מנהג אשכנז, כת"י הספריה הבריטית A J 16 REG (תצלומי: f 12440), דפים 99א-101ב
- ס' כת"י ורשה = סידור מנהג אשכנז המערבי לכל השנה, כת"י ורשה – האוניברסיטה 258/1 (תצלומי בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי: f 32500), דף 3 א-ב
- ס' כת"י פראג = סידור מנהג אשכנז המזרחי לכל השנה, כת"י פראג – המוזאון היהודי 45 (תצלומי: f 46420), דפים 144ב-146ב
- ס' כתר יוסף = יוסף בן משה מפרמסלא, סידור כתר יוסף, ברלין, ת"ס
- ס' לב שמח = חנוך העניך מאלעסק, סידור לב שמח, לונדון: [חמו"ל], תשכ"ב
- ס' לובלין שי"א = סידור לובלין, שי"א
- ס' מגן אברהם = סידור מגן אברהם, ירושלים: ישיבת בית אברהם סלונים, ת"ש
- ס' מנהג רומניא = סידור תפלות השנה למנהג קהלות רומניא, ונציה: בומברג, רס"א
- ס' מקור התפלות = סידור מקור התפלות (בעריכת בנימין פרידמן), בני ברק: [חמו"ל], תשמ"ג
- ס' נהר שלום = [עפ"י] ר' שלום שרעבי (רש"ש), סידור נהר שלום, ידידיה רפאל חי אבולעפיא (היר"א), ירושלים: מוסדות אנשי מעמד, תשמ"א
- ס' שלוניקי = סידור שלוניקי 1776, דף קכה ע"ב
- ס' עבודה ומורה דרך = הרב משה שפירא, סדר עבודה ומורה דרך, סלאוויטא, תקפ"ז
- ס' עבודת הלב = סידור עבודת הלב, מנהגי ברסלב, [חמ"ד ומו"ל], תשס"ז
- ס' עבודת השם = סידור עבודת השם, עפ"י מנהגי חסידות בעלז, [חמ"ד ומו"ל], תשס"ב
- ס' עבודת ישראל (בער) = יצחק בן אריה יוסף דוב (זליגמן בער), סידור עבודת ישראל, רדלהיים, תרכ"ח / ד"צ: שוקן, תרצ"ח
- ס' עבודת ישראל (גאנצפריד) = ר' שלמה גאנצפריד, סידור עבודת ישראל, וינה, 1859
- ס' עוד יוסף חי (תשנ"ג) = יוסף חיים מזרחי, סידור עוד יוסף חי, ירושלים: [חמו"ל], תשנ"ג
- ס' עוד יוסף חי (תשס"ד) = הנ"ל, סידור עוד יוסף חי השלם, ירושלים: [חמו"ל], תשס"ד
- ס' עליות אליהו = [עפ"י] רו"ה הגר"א, סידור עליות אליהו, ירושלים: מכון מעדני אשר, תשנ"ד
- ס' עמודי שמים = ר' יעקב מעמדין, עמודי שמים, אלטונא, תק"ה
- ס' עקבי שלום = עקיבא שלום חיות, סידור עקבי שלום, [עפ"י] ר' יצחק חיות, לובלין, תרנ"ו
- ס' עת רצון = סידור לימות החל עם פירוש עת רצון, נוסח עדות המזרח, ירושלים: חסידי ברסלב, תשס"ה
- ס' פראג רצ"ו = סידור פראג, רצ"ו
- ס' פראג תצ"א = סידור פראג, תצ"א

- ס' צלותא דאהרן = סידור צלותא דאהרן לימות החול, נוסח פינסק קארלין, ירושלים: מכון מטה אהרן, תשס"ג
- ס' קול אליהו = סידור קול אליהו, עפ"י פסקי הרב מרדכי אליהו, ירושלים: דרכי הוראה לרבנים, תשס"ב
- ס' קול יעקב (אליהו) = סידור קול יעקב, עפ"י פסקי הרב מרדכי אליהו, ירושלים: דרכי הוראה לרבנים, תשנ"ג
- ס' קול יעקב = ר' יעקב קאפיל ממעזריטש, סידור קול יעקב, סלאוויטא, תקס"ד
- ס' רשב"ן = שלמה צבי שיק, סדור רשב"ן, ביאור על התפילה, וינה, 1894
- ס' ר"ש סופר = ר' שבתי סופר מפרעמישלא, סידור ר' שבתי סופר (בעריכת יצחק סץ), בלטימור: ישיבת נר ישראל, תשמ"ז-תשס"ב
- ס' שער הרחמים = ר' פנחס בר יהודה (המגיד מפאלאצק), סדור שער הרחמים, ירושלים: [חמו"ל], תשנ"ב (דפ"ר: שקלוב, תקמ"ח)
- ס' שער השמים = [עפ"י] ר' ישעיה לוי הורוויץ (של"ה), אמשטרדם, תע"ז (ראה: ס' השל"ה)
- ס' שער יששכר = [עפ"י] ר' חיים אלעזר שפירא ממונקאטש, סידור שער יששכר, ברוקלין: [חמו"ל], תשל"ב
- ס' שפה ברורה = ר' וואלף היידנהיים (רוו"ה), סידור שפה ברורה, רדלהיים, תקס"ח
- ס' שפת אמת = ר' יהודה אריה אלתר ("שפת אמת") ור' יהודה אריה לייב היינה, סידור תפלה, עם הפירושים שפת אמת וליקוטי יהודה, ירושלים: [חמו"ל], תשמ"ו
- ס' תפלה ישרה תק"פ = [עפ"י] אהרן הכהן, סידור תפלה ישרה, בראדוויל, תק"פ
- ס' תפלה ישרה תרפ"ט = הנ"ל, ברדיטשוב: [חמו"ל], תרפ"ט
- ספר המצוות = ר' משה בן מימון (רמב"ם), ספר המצוות, בתרגום ר' משה אבן-תיבון, ירושלים – בני ברק: פרנקל, תשנ"ה
- ספר הנצחון = יום טוב ליפמן מילהויזן, ספר הנצחון (בעריכת א' תלמג'), ירושלים: מרכז דינור, תשמ"ד
- ספר העיקרים = ר' יוסף אלבו, ספר העיקרים השלם, ירושלים: חורב, תשנ"ה
- סתרי תורה = ר' אברהם אבולעפיה, סתרי תורה, פירוש מורה נבוכים (בעריכת אמנון גרוס), ירושלים: [חמו"ל], תשס"ב
- עבודת הקודש = מאיר בן גבאי, עבודת הקודש, ירושלים: שבילי ארחות החיים, תשנ"ב
- עובדות והנהגות = [עפ"י] ר' משולם דוד הלוי סאלאוויציק, עובדות והנהגות לבית בריסק (בעריכת שמעון יוסף מלר), ירושלים: [חמו"ל], תשנ"ט-תש"ס
- עין הקורא = פירוש למורה נבוכים, כת"י אוקספורד בודלי, נויבאואר 1263 (מספרו במכון לתצלומי כת"י: 22077)
- עמודי בית יהודה = יהודה הורוויץ, עמודי בית יהודה, אמשטרדם, תקכ"ו
- עצות = ר' חנוך העניך מאלכסנדר, בתוך: ר' יעקב פוייטו, ראשית חכמה הקצר, ברוקלין: [חמו"ל], תשל"ט
- עקידת יצחק = ר' יצחק עראמה, עקידת יצחק, ורשה, תרנ"ג
- פירוש המשנה, קאפח = משנה עם פירוש הרמב"ם (בתרגום הרב יוסף קאפח), ירושלים: מוסד הרב קוק, תשכ"ה
- פתיל תכלת = ר' גרשון חנוך העניך מראדזין, מאמר פתיל תכלת, לובלין: [חמו"ל], תרס"ד
- פרי עץ חיים = ר' חיים ויטאל, פרי עץ חיים, קארעץ, תקמ"ב
- צרי לנפש = צרי לנפש, סדר ודוי לשכיב מרע, ונציה, שע"ט, בתוך: מאיר וונדר, צרורה לאלעזר, ירושלים: [חמו"ל], תש"ם

קבלת עול מלכות שמים = אהרון ראטה, קונטרס "קבלת עול מלכות שמים", בתוך: תקנות והדרכות, ירושלים: חברת שומרי אמונים, תשנ"ד, עמ' א-כה

קיצור של"ה = יחיאל מיכל עפשטיין, קיצור שני לוחות הברית, ירושלים: [חמו"ל], תש"ך
 קנאת ה' צבאות = ר' נתן מנעמירוב (מיוחס), קנאת ה' צבאות, ירושלים: [חמו"ל], תשכ"ה
 ראש אמנה, וידובסקי = ר' יצחק אברבנאל, ראש אמנה (בעריכת ישראל יעקב וידובסקי), בתוך: נ"ך
 אורים גדולים, תרי-עשר (ח), ירושלים: מכון אבן ישראל, תשנ"ג
 ראש אמנה, קלנר = ר' יצחק אברבנאל, ראש אמנה (בעריכת מנחם קלנר), רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ג

שארית יעקב = יצחק מאיר מורגנשטרן, שארית יעקב, חידושים וביאורים במסכת מגילה, ירושלים: מכון ים החכמה, תשס"ו

שומר אמונים = הרב אהרן ראטה, שומר אמונים, ירושלים: [חמו"ל], תשכ"א
 שו"ת אבן ישראל = הרב ישראל יעקב פישר, שו"ת אבן ישראל, ירושלים: [חמו"ל], תש"ס
 שו"ת אגרות משה = הרב משה פינשטיין, שו"ת אגרות משה, ניו יורק: [חמו"ל], תשי"ט-תשמ"ד
 שו"ת בני בנים = הרב יהודה הרצל הנקין, שו"ת בני בנים, ירושלים: [חמו"ל], ח"ג, תשנ"ח
 שו"ת דבר יהושע = הרב יהושע מנחם אהרנברג, שו"ת דבר יהושע, בני ברק: [חמו"ל], תשנ"ח
 שו"ת דברי יוסף = ר' יהוסף שווארץ, שו"ת דברי יוסף, ירושלים, תרכ"א
 שו"ת מלכי בקודש = ר' חיים הירשענזאהן (הירשנזון), מלכי בקודש, שאלות ותשובות, הובוקן: [חמו"ל], תרפ"א

שו"ת משנה הלכות = הרב מנשה קליין, משנה הלכות, שאלות ותשובות, ניו יורק: מכון משנה הלכות גדולות, תשמ"ז

שו"ת רבבות אפרים = הרב אפרים גרינבלט, רבבות אפרים, מעמפיס: [חמו"ל], תשל"ח-תשנ"ח
 שו"ת רדב"ז = ר' דוד בן זמרה, שו"ת רדב"ז, ניו יורק: אוצר הספרים, תשכ"ז
 שו"ת רמ"א = ר' משה איסרליש (רמ"א), שו"ת רמ"א, מהד' אשר זיו, ירושלים: [חמו"ל], תשל"א
 שו"ת שיח יצחק = הרב יצחק ווייס, שיח יצחק (בעריכת שבתי שמואל ווייס), ירושלים: מכון ירושלים, תשנ"ה

של"ה = ר' ישעיה בן אברהם הלוי הורוויץ, שני לוחות הברית, ירושלים: עוז והדר, תשנ"ג
 שלום אהלך = שלום פרידמן, [קונטרס] שלום אהלך, בני ברק: [חמו"ל], תשנ"ב
 שער הכוונות = ר' חיים ויטאל, שער הכוונות, מהד' כתבי האר"י (בעריכת הרב צבי יהודה ברנדווין), ירושלים: [חמו"ל], תשמ"ח

שערי אמונה = ר' מנחם מענדל שניאורסאהן (שניאורסון), שערי אמונה, ירושלים: היכל מנחם, תשנ"א

שערי גאולה = ר' מנחם מענדל שניאורסאהן (שניאורסון), שערי גאולה, ירושלים: היכל מנחם, תשנ"ב

שערי הלכה ומנהג = ר' מנחם מענדל שניאורסאהן (שניאורסון), שערי הלכה ומנהג (בעריכת יוסף יצחק הבלין), ירושלים: היכל מנחם, תשנ"ג

שפתי קודש = יועץ קים קדיש, שפתי קודש, חדו"ת וספורי חסידים, בתוך: שיח שרפי קודש, ברוקלין: [חמו"ל], תש"י

תהלה לדוד = ר' דוד בן יהודה מיסיר ליאון, תהלה לדוד, קושטא, של"ז
 תיקון הדעות = יצחק אלבלג, ספר תיקון הדעות, מהד' יהודה אריה וידה, ירושלים: האקדמיה למדעים, תשל"ג

תכלאל = יחיא צלאח, תכלאל עץ חיים, ירושלים: [חמו"ל], תשכ"ב

תפארת צבי = מרדכי בן צבי הירש שפילמן, תפארת צבי, על ספר הזוהר, ברוקלין: [חמו"ל], תשמ"א-תשס"ג

ב. מחקרים ואחרים

אביב"י, ביאור על המשנה = יוסף אביב"י, "ביאור על המשנה מן המאה ה"ו", עלון לחובב הספר, 6 (תשנ"א), עמ' 1-3

אבערלאנדער, הנוסח = הרב ברוך אבערלאנדער, "הנוסח והניקוד בסידור אדמו"ר הזקן", הסידור, מבנה ונוסח סידורו של אדמו"ר הזקן בעל התניא (בעריכת גדליה אבערלאנדער), מאנסי: היכל מנחם, תשס"ג, עמ' קעה-רמח

אוצר חיים = יוסף דוד ויסברג, אוצר חיים, מנהגי רבנו הקדוש מצאנו בעל "דברי חיים", ירושלים: מפעל קסת שלמה, תשל"ח

אלבוגן, התפילה בישראל = יצחק משה אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית (בתרגום יהושע עמיר), תל אביב: דביר, 1988

אייזנמן, פירוש = אסתי אייזנמן, "פירוש מן המאה הי"ד על י"ג העיקרים", קבץ על יד – סדרה חדשה, יט (כט), ירושלים: מקיצי נרדמים, תשס"ו

אסף, נאחז בסבך = דוד אסף, נאחז בסבך, פרקי משבר ומבוכה בתולדות החסידות, ירושלים: מרכז זלמן שזר, 2006

ארנד, מנהגי תפילות = אהרן ארנד, "מנהגי תפילות השנה של קהילת רגנשבורג", קבץ על יד – סדרה חדשה, יט (כט), ירושלים: מקיצי נרדמים, תשס"ו, עמ' 243-294

בידרמן, הספר = "הרה"צ רבי שלמה בידרמאן זצ"ל", רשימת הספר, המודיע, כ"ט כסלו תשס"ז (20/12/2006), עמ' א, ז

בלייך, באמונה שלמה = J. David Bleich, *With Perfect Faith, The Foundations of Jewish Belief*, New York: Ktav Publishing House, 1983

בלס, מנפת צוף = הרב יהונתן בלס, מנפת צוף, עיונים במורה הנבוכים, נוה צוף: רצון יהודה, תשס"ו

ברלינר, כתבים = אברהם ברלינר, כתבים נבחרים, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשכ"ט

בן יעקב, אוצר = אברהם בן יעקב, אוצר השירים והחיבורים והדרשות של הרב יוסף חיים, ירושלים: מכון הכתב, תשנ"ד

ברדיצ'בסקי, אגרת = מיכה יוסף ברדיצ'בסקי (יב"ם), "אגרת י"ד", עניני ספר החתם סופר, כרם חמד, מחברת תשיעית (תרט"ז), ברלין, עמ' 75-79

גוטליב, המגמה = יעקב גוטליב, התפיסה ההרמוניסטית של משנת הרמב"ם בחסידות חב"ד, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ג

גוטליב, מחקרים = אפרים גוטליב, מחקרים בספרות הקבלה (בעריכת יוסף הקר), תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, תשל"ו

גורן, תורת המועדים = הרב שלמה גורן, תורת המועדים, תל אביב: האידרא רבה ומסורה לעם, תשנ"ו

גורן, תורת השבת והמועד = הרב שלמה גורן, תורת השבת והמועד, ירושלים: ההסתדרות הציונית – המחלקה לתרבות ולחינוך תורניים בגולה, תשמ"ב

גורפינקל, דוגמטיות = אלי גורפינקל, "הרמב"ם – בין דוגמטיקה לליברליות", דעת, 60 (2007), עמ' 5-23

גושן-גוטשטיין, י"ג העיקרים = משה גושן-גוטשטיין, "י"ג העיקרים להרמב"ם בתרגום אלחריזי", תרביץ, כו (תשי"ז), עמ' 185–196

דוידסון, אוצר = י' דוידסון, אוצר השירה והפיוט, ניו יורק: בית מדרש הרבנים דאמריקה, 1924
הילביץ, ללשונות הרמב"ם = הרב אלתר הילביץ, ללשונות הרמב"ם, ירושלים: מוסד הרב קוק, תש"י
הירשפלד, עמנואל הרומי = Hartwig Hirschfeld, "Immanuel of Rome and Other Poems on the Jewish Creed", *JQR*, 5 (1914–1915), pp. 529–542

הכהן, לסגנון הנבואה = שמואל הכהן, "לסגנון הנבואה", המעין, לו, ב (תשנ"ו), עמ' 7–17
הלל, לאמתה של הלכה = הרב יעקב משה הלל, "לאמתה של הלכה", אליבא דהלכתא, 7 (תשס"ז), עמ' ו–ז

הנשקה, אחדות הגותו = דוד הנשקה, "לשאלת אחדות הגותו של הרמב"ם", דעת, 37 (תשנ"ו), עמ' 37–51; ושוב: דעת הרמב"ם, ילקוט מאמרים בחקר משנת הרמב"ם (בעריכת משה חלמיש), רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ד, עמ' 123–137
הרטמן, הרמב"ם = דוד הרטמן, הרמב"ם: הלכה ופילוסופיה (בעריכת אביב מלצר), תל אביב: עם עובד, תש"ם

הרשקוביץ, משנה תורה והמשנה = הרב יצחק הרשקוביץ, "משנה תורה והמשנה – השלמה תוכנית ומבנית", מעליות, כה (תשס"ה), עמ' 355–374
וייס, שיעור = הרב אשר וייס, שיעור מורנו הרב שליט"א, שנה ו קובץ ל (קצ"ה), ערב ראש השנה תשס"ז, ירושלים: מוסדות מנחת אשר, תשס"ו

ורהפטיג, הערות = איתמר ורהפטיג, "הערות ב"ג יסודות האמונה", המעין, ל, א (תש"ן)
ורהפטיג, משיח = איתמר ורהפטיג, "משיח בן דוד ושלמה", מנחה לאי"ש, ספר היוכל לכבוד הרב אברהם ישעיהו דולגין (בעריכת איתמר ורהפטיג), ירושלים: בית כנסת בית-יעקב רמות אשכול, תש"ן, עמ' 414–427

זליכה, אמירת יגדל = יוסף עזרא זליכה, פעמי יעקב, לז–לח (תשנ"ז), עמ' מז–נו
חלמיש, הנהגות = משה חלמיש, הנהגות קבליות בשבת, ירושלים: אורחות, תשס"ו
חלמיש, מבוא = משה חלמיש, מבוא לקבלה, ירושלים: ההסתדרות הציונית, תשנ"א
טברסקי, מבוא = יצחק טברסקי, מבוא למשנה תורה להרמב"ם (בתרגום י"ב לרנר), ירושלים: מאגנס, תשס"א

טסלר, קדמות תפלה = יצחק טסלר, "קדמות תפלה ג-ט פון אברהם", אור ישראל, כז (תשס"ב), עמ' רמ

יעקובוביטש, נוסח = ש' יעקובוביטש, "בנוסח 'אני מאמין'", צפונות, ה (תש"ן), עמ' קו–קז
יצחקי, איש מצליח = הרב דוד יצחקי, "הסדור 'המדויק' איש מצליח – האם יש לקבל המון שינויו?", אור ישראל, כה (תשס"ב), עמ' ריז–רכו

יצחקי, נוסח = הרב דוד יצחקי, "תגובת בעל המאמר", צפונות, ה (תש"ן), עמ' קז–קח
יצחקי, פירוש = הרב דוד יצחקי, "פירוש ברכת המינים לרבינו דוד אבדרהם", צפונות, ד (תשמ"ט), עמ' יז–כ

יצחקי, תגובה = הרב דוד יצחקי, [תגובה], המעין, מח ד (תשס"ח), עמ' 73–74
ישפה, רמב"ם = רפאל ישפה, פילוסופיה יהודית בימי הביניים: מרב סעדיה גאון עד הרמב"ם, ח"ג (רמב"ם), רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, תשס"ז
כהן, ספר יסוד = גבריאל חיים כהן, "הסידור כספר יסוד לכל יהודי", שנה בשנה תש"ן, עמ' 363–370

כהן, תגובה = הרב אליהו כהן, "הוכחת דיוקם היחודי של סידור – ותיקון סופרים – איש מצליח" אור ישראל, לח (תשס"ה), עמ' רז–רלז

כץ, תפילה לאמצעי = אברהם כץ, "אני ולא שליח" – תפילה לאמצעי?", שנה בשנה תשנ"ט, עמ' 379–398

כצמאן, מתקני נוסח = טוביה כצמאן, "האם תיתכן התייחסות מכובדת ל'מתקני' נוסח התפילה?", המעין, מח ד (תשס"ח), עמ' 70–73

כשר, שלוש ענישות = חנה כשר, "שלוש ענישות שהן אחת, על-פי הרמב"ם", סידרא, יד (תשנ"ח), עמ' 39–58

לאנדסהוטה, עמודי העבודה = אליעזר ליזר לאנדסהוטה, עמודי העבודה, תולדות הפייטנים, ברלין, תרי"ז

לויין ובלוי, שיבושים = א' לויין ומשה א' בלוי, "הסדור המשובש שלנו", משפחה, "קולמוס", 30 (תשס"ו), עמ' 16–21

לוינגר, הרמב"ם = יעקב לוינגר, הרמב"ם כפילוסוף וכפוסק, ירושלים: מוסד ביאליק, תש"ן
לויפר, רז"ה = יעקב לויפר, "עוד על המדקדק ר' שלמה זלמן הענא", המעין, מט א (תשס"ט), עמ' 65–75

ליימן, ספרים חשודים = ליימן שניאור זלמן, "ספרים החשודים בשבתאות: רשימתו של הגאון יעב"ץ זצ"ל", ספר הזכרון לר' משה ליפשיץ (בעריכת רפאל רוזנבוים), ניו יורק: [חמו"ל], תשנ"ו, עמ' תתפה–תתצד

לסקר, השפעה = דניאל י' לסקר, "השפעת הרמב"ם על מחשבתו הפילוסופית של הקראי אליהו בשייצי", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ג [ג] (תשמ"ד), עמ' 405–425
לסקר, הפוליטיקה הישראלית = דניאל י' לסקר, "השפעת הרמב"ם על הפוליטיקה הישראלית", תרבות דמוקרטית, 2 (תש"ס), עמ' 101–112

לפין, אלון מורה = מנחם מנדל לפין, קונטרס אלון מורה, מבוא למורה נבוכים, הוספה למליץ, תרכ"ז

מאלי, סגולת ישראל = אליהו מאלי, "סגולת ישראל ברמב"ם", עטורי כהנים, 179 (תש"ס), עמ' 30–45

מדן, דניאל = הרב יעקב מדן, דניאל: גלות והתגלות, אלון שבות: תבונות, תשס"ו
מונדשיין יהושע, סידור רבינו = יהושע מונדשיין, "סידורו של רבינו הזקן נ"ע: פרקי עיון, בירור וסקירה", הסידור, מבנה ונוסח סידורו של אדמו"ר הזקן בעל התניא (בעריכת גדליה אבערלאנדער), מאנסי: היכל מנחם, תשס"ג, עמ' עג–קסה

מימון, חודש תשרי = יהודה לייב מימון, "חדש תשרי במסורת ישראל", סיני, כח (תשי"א), עמ' א–ח
מימון, חודש בחדשו = יהודה לייב מימון, "מדי חדש בחדשו – חדש סיון בתולדות ישראל", סיני, לה (תשי"ד), עמ' קנא–קסד

מינסקי, אמירת העיקרים = שמואל מינסקי, "אמירת י"ג עיקרים", מאורה של תורה, א (תש"ן), עמ' קפה–קפז

מרגליות, פנינים = הרב ראובן מרגליות, פנינים ומרגליות, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשס"ו
מרכס, רשימת פיוטים = Alexander Marx, "A List of Poems on the Articles of the Creed", JQR (new series), 9 (1918–1919), pp. 305–336

נחשון, מילות הנבואה = אברהם נחשון, "מילות הנבואה ומסריה", מכלול, כ (תש"ס), עמ' 31–57; המשך: כא (תשס"א), עמ' 43–60; כב (תשס"ב), עמ' 43–59

סלומון, צפית לישועה = הרב מתתיהו סלומון, "צפית לישועה", קול התורה, מא (תשנ"ז), עמ' קפח–קצו

עמיאל, עזר = הרב משה אביגדור עמיאל, עזר אל עמי, ירושלים: שם, תשס"ו

פיקסלר, טעמי המצוות = דרור פיקסלר, "טעמי המצוות במורה הנבוכים ויחסם לשאר כתבי הרמב"ם (עיון בטעמי מצוות שילוח הקן)", צהר, כב (תשס"ה), עמ' 95–104

פרידמן, קושיה = דוד פרידמן, "קושיה בנוסח 'אני מאמין'", פעמי יעקב, לו (תשנ"ו), עמ' קו

פינס, מחשבת ישראל והעמים = שלמה פינס, בין מחשבת ישראל למחשבת העמים, ירושלים: מוסד ביאליק, תשל"ז

פרנקל, הפטרה = הרב יצחק פרנקל, "הפטרה לשבת הגדול", עדות, א (תשמ"ז), עמ' קמה–קנב

צינברג, תולדות = ישראל צינברג, תולדות ספרות ישראל, תל אביב: ספריית פועלים, 1959–1960

קול הנבואה = הרב דוד כהן ("הרב הנזיר"), קול הנבואה, ירושלים: מוסד הרב קוק, תש"ל

קוניץ, באור בחינת עולם = משה קוניץ, באור לספר "בחינת עולם", בתוך: העוין, ווין, תקנ"ו

קוסמן, י"ג העיקרים = אדמיאל קוסמן, "י"ג העיקרים לרמב"ם בפיה"מ, ב'יגדל' וב'אני מאמין'", מנחה לאי"ש, ספר היובל לכבוד הרב אברהם ישעיהו דולגין (בעריכת איתמר ורהפטיג), ירושלים: בית כנסת בית-יעקב רמות אשכול, תש"ן, עמ' 337–348

קופפר, מתוק לנפש = אפרים קופפר, "ספר מתוק לנפש (פרקים) מאת משה ב"ר יצחק וקאר", קבץ על יד, ט (תש"ם), עמ' 295–331

קופפר, יהדות אשכנז = אפרים קופפר, "לדמותה התרבותית של יהדות אשכנז וחכמיה במאות הי"ד-הט"ו", תרביץ, מב (תשל"ג), עמ' 113–147

קופפר, ספר הברית = אפרים קופפר, "ספר הברית וכתבים אחרים לר' יום טוב ליפמן מילהויזן", סיני, נו (תשכ"ה), עמ' של–שמג

קופפר, תרגום עתיק = אפרים קופפר, "תרגום עתיק של פירוש הרמב"ם למשנה פרק 'חלק' ממסכת סנהדרין", עלי ספר, א (תשל"ה), עמ' 59–80

קטן, אני מאמין = יואל קטן, "אני מאמין באמונה שלמה", המעין, ל, ב (תש"ן), עמ' 41–44

קליין-ברסלבי, שלמה המלך = שרה קליין-ברסלבי, שלמה המלך והאזוטריזם הפילוסופי במשנת הרמב"ם, ירושלים: מאגנס, תשנ"ז

קליין-ברסלבי, תרומה = שרה קליין-ברסלבי, "תרומתו של ר' נסים גירונדי לעיצובן של תורות העיקרים של חסדאי קרשקש ושל יוסף אלכו", אשל באר שבע, ב (תש"ם), עמ' 177–197

קלנר, אוניברסליזם ופרטיקולריזם = Menachem Kellner, "On Universalism and Particularism in Judaism", *Daat*, 36 (1996), pp. v–xv

קלנר, אמונה דתית = מנחם קלנר, "אמונה דתית בימי הביניים ובימינו", על האמונה, עיונים במושג האמונה ובתולדותיו במסורת היהודית, ירושלים: כתר, תשס"ה, עמ' 312–327

קלנר, תורת העיקרים = מנחם קלנר, תורת העיקרים בפילוסופיה היהודית בימי הביניים, ירושלים: ההסתדרות הציונית, 1991

קשאני, הקראים = ראובן קשאני, "הקראים: קורות, מסורות ומנהגים", שבט ועם, סדרה שניה ג (ח) (בעריכת דוד סיטון), ירושלים: ועד עדת הספרדים וההסתדרות הציונית העולמית, תשל"ח

רבינוביץ, יד פשוטה = הרב נחום אליעזר רבינוביץ, יד פשוטה, פירוש למשנה תורה, ירושלים: מעליות, תש"ן

רבינוביץ, מהרש"ל = חיים ראובן רבינוביץ, "מהרש"ל 'הגבור שבחבורה'", הדרום, מד (תשל"ז), עמ' 254–266

רוזנברג, מושג האמונה = שלום רוזנברג, "מושג האמונה בהגות הרמב"ם וממשיכיו", בר-אילן: ספר השנה למדעי היהדות והרוח כב–כג (תשמ"ח), עמ' 289–357; ושוב: על האמונה: עיונים במושג האמונה ובתולדותיו במסורת היהודית, ירושלים: כתר, תשס"ה, עמ' 245–279

רוזנברג, פרשנות המקרא = שלום רוזנברג, "על פרשנות המקרא בספר המורה", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, א (תשמ"א), עמ' 85–157

שביד, הפילוסופים הגדולים = אליעזר שביד, הפילוסופים הגדולים שלנו, תל אביב: משכל, 1999
 שד"ל, מבוא למחזור = שמואל דוד לוצאטו (שד"ל), מבוא למחזור בני רומא, מהדורת דניאל
 גולדשמידט, תל אביב: דביר, תשכ"ו
 שוורץ, סתירה והסתרה = דב שוורץ, סתירה והסתרה בהגות היהודית בימי הביניים, רמת גן:
 אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ב
 שטיינר, בנין המקדש = חיים שטיינר, "בנין המקדש וביאת המשיח", תחומין, טז (תשנ"ו),
 עמ' 449–458
 שטראוס, רדיפה = ליאו שטראוס, "רדיפה ואמנות הכתיבה", בתוך: הנ"ל, ירושלים ואתונה: מבחר
 כתבים (בעריכת אהוד לוז), ירושלים: מוסד ביאליק, תשס"א, עמ' 167–205
 שטרן, סתירה = יוסף שטרן, "על סתירה כביכול בין מורה נבוכים למשנה תורה", שנתון המשפט
 העברי, יד-טו (תשמ"ח-תשמ"ט), עמ' 283–298
 שילת = ראה לעיל, תרגומי הקדמת הרמב"ם לפרק "חלק"
 שילת, סגולת ישראל = הרב יצחק שילת, "סגולת ישראל – שיטות הכוזרי והרמב"ם", מעליות, כ
 (תשנ"ט), עמ' 271–302
 שלום, מחקרים ומקורות = גרשום שלום, מחקרים ומקורות לתולדות השכתאות וגלגוליה, ירושלים:
 מוסד ביאליק, תשל"ד
 שלומוביץ, אני מאמין = אייזיק שלומוביץ, "אני מאמין", עדות, ב (תשמ"ז), עמ' קכט–קמ
 שלומוביץ, יגדל = אייזיק שלומוביץ, "יגדל אלהים חי", עדות, א (תשמ"ז), עמ' קיא–קיז
 שפירו, גבולות = Mark B. Shapiro, *The Limits of Orthodox Theology: Maimonides' Thirteen Principles Reappraised*, Oxford and Portland: Littman Library of
 Jewish Civilization, 2004
 תורג'מן, הלשון = רפאל תורג'מן, הלשון העברית של התפילות בסידורים הקדומים, חיבור לשם
 קבלת תואר דוקטור, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ד
 תירוש-רוטשילד, ר"ד מסיר ליאון = חוה תירוש-רוטשילד, משנתו הפילוסופית של ר' דוד בן יהודה
 מסיר ליאון, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, ירושלים: האוניברסיטה העברית, תשל"ח
 תשבי, אמונה ומינות = ישעיהו תשבי, נתיבי אמונה ומינות, רמת גן: מסדה, תשכ"ד